

30
Мет

РЕЦИМО КОЈУ.

ПРОЗБОРИО

ДР. МИХ. ПОЛИТ-ДЕСАНЧИЋ.

У НОВОМ САДУ.

ПАРНА ШТАМПАРИЈА М. ДИМИТРИЈЕВИЋА.

1887.

136, 8, 23357 83, 107
ОКОН
ОКОН

РЕЦИМО КОЈУ.

ПРОЗБОРИО

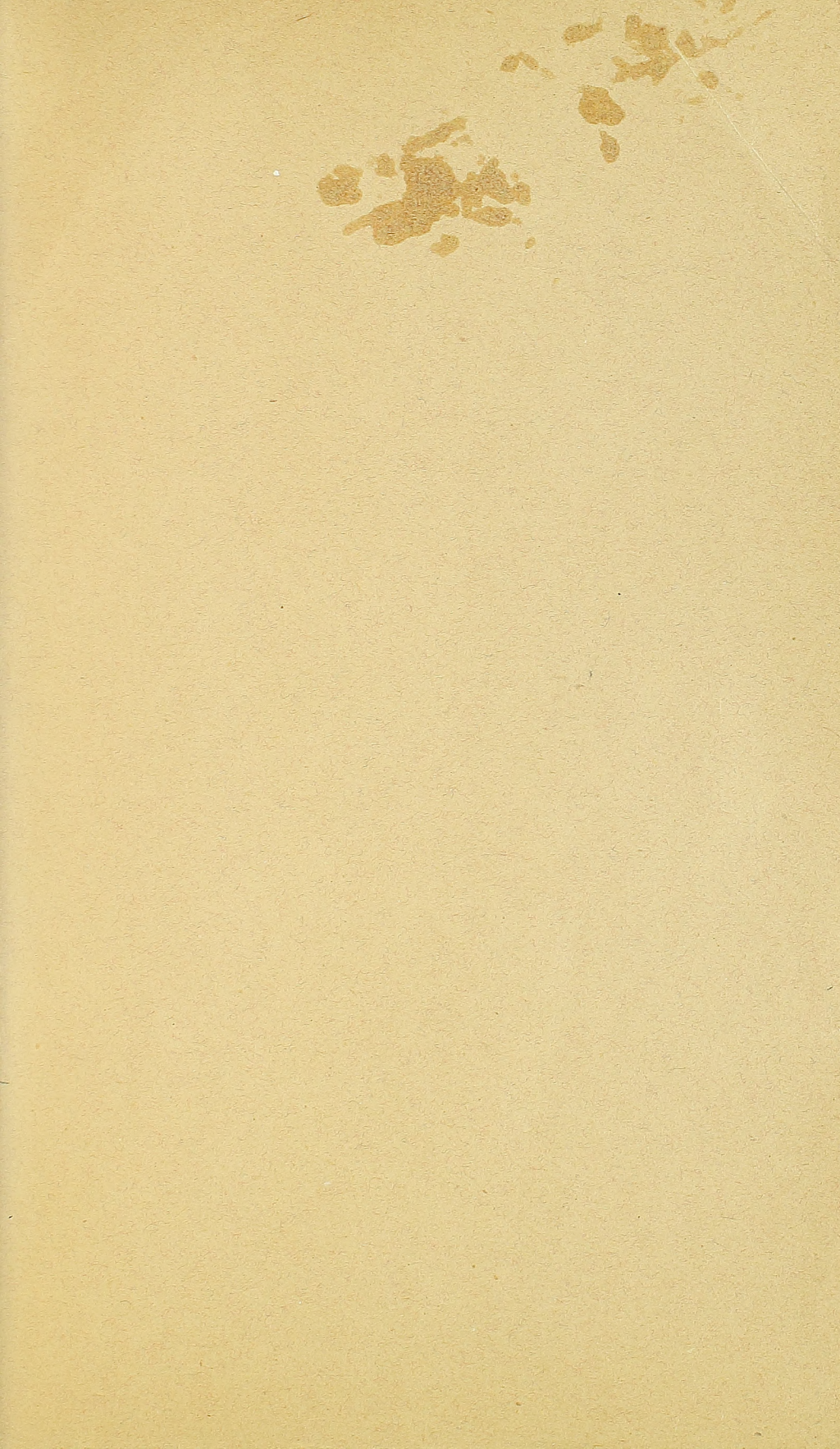
Др. МИХ. ПОЛИТ-ДЕСАНЧИЋ.

У НОВОМ САДУ.

ПАРНА ШТАМПАРИЈА М. ДИМИТРИЈЕВИЋА.

1887.

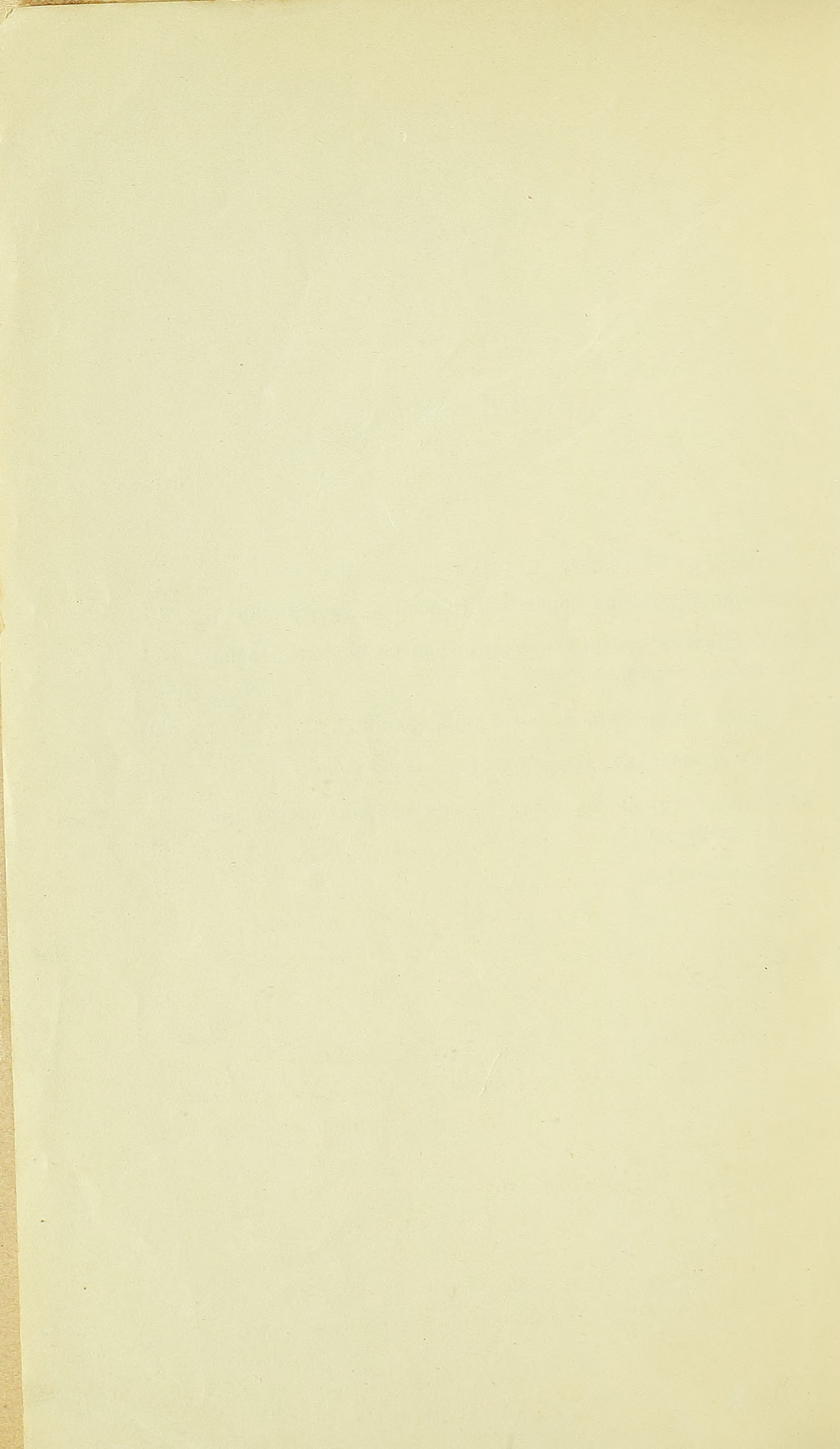
Цена је 40 новч.

САДРЖАЈ.

	СТРАНА
Увод	1
I. Прилике на Истоку	3
II. Наша политична борба у Угарској и Троједници	13
III. Кикиндски програм и расуло српске народне слободумне странке	24
IV. Наша аутономија и наша хијерархија	34
V. Нова омладина. Њене заслуге, њене мане	48
VI. Наше растројство. Шта би нам ваљало чинити, да се саберемо	59
Завршна реч	67

Да превучем, да мало загудим
Да ми срцу одладе у грудим'.

Дуго сам се колебао, да узмем перо у руке, па да напишем ове листове: да прозборим опет после дугог ћутања.

Када когод преко двадесет година живо учествује у политичним приликама свога народа, то се тешко може зарећи, да неће свој глас подићи у приликама, које читав народ тиште, да неће рећи своју о оном, што га заједно са народом тишти.

А наше су прилике данас тако жалосне, да их повесница наше политичне борбе жалоснијих незна. За последњих двадесет и пет година наше политичне борбе у Угарској и у Троједници, било је тешких дана, ал' овакових прних дана, као што их сада доживисмо, није досад било.

Јесмо ли томе сами криви, ил' су томе криве политичне околности? Лежи ли наше данашње растројство само у личностима и у оскудици правог водства, или има ли томе дубљег узрока?

Ја сам од вајкада научен политичне ствари са неког вишег гледишта сматрати, па и у појавама у животу једнога народа, као што су данашње српскога народа, налазим дубљега узрока.

Читав саутицај неповољних околности: источна криза, положај Угарске према монархији, неуређен паш црквени положај, друштвени одношаји — све су то узроци данашњем нашем жалосном стању. Ја ћу да испитам те околности, рећићу своју о њима, па макар,

према данашњем нашем растројству, наишао на протусловље са многе стране.

Па хоћу у овим листовима и себе да оправдам: зашто сам ћутао, и зашто при данашњим приликама мој рад није могућан, а рећићу и то, како ја мислим, да би нам се ваљало уредити. Па ако народ држи, да је моје мњење погрешно, ако мисли, да може поред данашњег заступства својих политичних интереса, без устројства политичког, и даље живовати — моје даље ћутање и повлачење са политичног рада, биће оправдано.

У Новом Саду, у очи нове године, 31. дец. 1886.

Др. Мих. Полит-Десанчић.

I.

ПРИЛИКЕ НА ИСТОКУ.

Светска повестница значиће једном борбу хришћанских племена на полуострву балканском против варварства турског, као дело потиштене културе, која је тежила да опет ступи у ред цивилизације европске. И запета инвазијом, упадајем османских чета у Европу, прекинута је нит културе на европском истоку, која се почела у XIV. и XV. столећу у Европи развијати. Где би била српска држава у култури и у цивилизацији, да је упадај Османлија није прекинуо? Срби под Душаном имадоше своје државне установе, државне законе, Душанов законик — све то у многим облицима напредније него у другим тадањим државама на западу. И када хришћански народи на полуострву балканском после дугог ропства, хтедоше стрести јарам турски, те се придружити култури и цивилизацији европској, цивилизована Европа, према себичности појединих држава, спречаваше слободу хришћанских народа, подржаваше варварство турске царевине. Повестница устанка грчког и српског у почетку овог столећа, показује у најгаднијим бојама дипломатију те цивилизоване Европе.

Само једна држава, у читавој повестници источног питања, чини изнимку у држању према хришћанским народима на балканском полуострву, а та је држава *Русија*. У њеном држању према читавом источном питању оличава се нека мисија.

Ако има међу великим духовима, појединих људи, који у себи осећају моћ за извршење неког узвишеног

задатка, неке мисије, то изгледа, да у повестници европске цивилизације има и појединих држава, које се позване осећају за извршење неке мисије. Немачка је извршила велико дело реформације, Француска је раскинула окове феудализма и својом великом револуцијом освештала начело равноправности у Европи. Какву велику мисију има Русија да изврши на европском истоку и у средњој Азији, то је тако нешто огромно, да се једва догледати даје. Земље око великог каспског језера, којих клима према југу достизава климу Италије, у тим земљама, где је до скора варварство владало, где су дивљи Туркмени сваки саобраћај немогућим чинили, туда јури већ руска локомотива и вароши дижу се као из земље, трговина цвати, и те земље добијају тип европске цивилизације. Заиста, оку, које гледа у будућност, мора се предказати велики задатак Русије за читав исток, у интересу образованости европске. Русија, која би овладала Цариградом, па би најлепше и најплодније земље двају делова света, Европе и Азије заузела, и у тим земљама цивилизацију распростра, била би царство, које повестница света досад познавала није, као што повестница света не познаје царство, које је веће било него што је данашња Русија.

Да задатак Русије, њена мисија, на истоку лежи, то су њени владари давно увидели. Повестница источног питања, то је у нечем и повестница Русије у њеној мисији на истоку. Тестаменат Петра Великог, био истинит или неистинит, тиме, што упућује Русију на исток, изражава мисао правога задатка Русије.

Но Русија извршујући свој задатак на истоку, извршивала је уједно задатак цивилизације и човечанства. Потштена раја у Турској, налазила је свагда своју заштитницу у Русији, и тамо где се раја помоћу Русије ослободила, тамо се тако цивилизација европска подизала. Србија, Грчка, па у најновије доба Бугарска,

како су помоћу Русије стреле окове турске, почеле су да напредују у цивилизацији. Разлика у оном, што је под Турцима било и у оном после владавине турске, огромна је. За кратко време, те су се покрајине подигле и нису се дале сравнити са покрајинама турским. Сваки је могао видети: тамо европски напредак, овде азијатски назадак.

Хришћански народи на балканском полуострву, а наиме Срби и Бугари морају бити проникнути великом захвалношћу према Русији и руском народу. То Срби и Бугари добро осећају; природни нагон, неки инстинкт им казује, да они бољег пријатеља од Русије немају и не могу имати. Зато је гнусан призор, садашње стање у *Бугарској* и у *Србији*, где власници, који су се дочекали државне власти, хоће да замажу Европи очи с тиме: као да Бугари и Срби, тежећи за самосталношћу, хоће да се отресе Русије и руског уплива!*) Оно што данас бива у Бугарској, то није ништа друго него интрига, ровање, Русији непријатељских сила против оправданог и природног уплива Русије на балканском полуострву. Ал' чим народ бугарски, кога су данашњи власници у окове метули, раскине те окове, права воља народа и симпатије према Русији хоће се одмах најсејаније показати.

Што вреди у том обзиру о Бугарској, то вреди и о Србији.

Србија је постала права рана не само на телу Српства, него и на телу Славенства. Јаднијег и жалоснијег стања још није било, него што је данашње стање у Србији.

Наде, које је српски народ ставио у данашњег краља Милана, још кад је кнезом био, нису се испуниле, шта више, извргле су се у жалост и огорчење.

*) Ја сам у једном великом немачком листу, читаво данашње стање у Бугарској и у Србији, као што га желе садањи власници Европи да покажу — као велику опсону означао.

Било је нешто у понашању краља Милана чим је пунолетним постао, што је побуђивало наду, да ће бити владар на свом месту, а то је: његова енергија, његово схваћање државног ауторитета, одлучно одбијање теорија о либерализму и радикализму, које теорије за младу државу као Србију, само штетне могу бити, већ стварање јаке државне власти, која је кадра импулс давати за све оно, што је такој младој држави нужно и корисно. На сваки начин да је државничка мисао и то било, што је краљ Милан ступио у пријатељски одношај са својом великом сусеткињом, Аустро-Угарском. Србија у свом суседном одношају са Аустро-Угарском, има толиких економних, трговачких и прометних интереса, да би несмислено било, кад би са својом великом сусеткињом у непријатељском одношају била.

Ал' пријатељски одношај садашњих власника у Србији према Аустро-Угарској, извргао се у нешто, што је права несрећа Србије. Тај жалостан одношај неби се дао разјаснити, да Србија нема чудновате друштвене одношаје.

Друштвени одношаји у Србији, сасвим су различни од оних у западној Европи. Србија — као и све остале мале државе балканске — није имала тако рећи средњег века, из којег се развили друштвени одношаји са средњим сталежом. Друштвени одношаји Србије проузрокују, да чиновништво у нечем заступа средњи сталеж, но без оне независности, што је средњи сталеж у западној Европи има. Последица је тога та, да се тај средњи чиновнички сталеж такми за влашћу, но без оне самосталности, која такмењем за влашћу, уједно се бори за своја политична начела, већ то такмење свагда својих економних побуда има. Зато ретко бива, да се у Србији министри ради начела од својих министарских столица растављају, а они, који државну власт у рукама имају, не пуштају је из руку, макар то било и поред напу-

штања својих начела. А што о министрима вреди, то вреди још у већој мери о читавом низу чиновника, којима читав економни положај зависи од министарства, које стоји или пада.

Ту жалосну слику показује особито садање напредњачко министарство. Оно звучно име „напредњака“ постало је сатиром, подсмејом, правим: *lucus a non lucendo*. Напредњачка странка (ако у опште о странци а не о себицњацима може бити говора) узела је сав олош у себе и онда је наравно, да је таква странка на све приправна, што њеним личним интересима годи и да такову странку непријатељи Србије на свашта употребити могу. Од пријатељства Србије према Аустро-Угарској, које би било оправдано, извргла се државна и економна потчињеност Србије.

Колко у том има греха од стране напредњака, а колко од стране краља Милана, тешко се даје одредити. Но на сваки начин већи грех терети краља Милана. Управо краљ је Милан стао у непријатељски одношај према Русији. Но краљ Милан требао је знати, да сваки владар у Србији, који одступа од традиционалне политике српске, од пријатељства и савеза са Русијом — да је такав владар у Србији немогућан. И само шуровање кнеза Милоша са Енглезима стало га је престола српског. Престо кнеза Карађорђа, који се ухватио у Аустрију, срушио се за 24 сахата.

Неприродан положај, кога данас Србија према Русији и Аустрији заузима, показује се у читавом низу политичних појава, које су без смисла. Несмисао је био говорити о „равнотежи на Балкану“ и о одржању берлинског уговора у корист Србије. Српско-бугарски рат пак, то је најбесмисленији и најсрамнији рат био, кога ће српска повесница забележити.

Код потчињеног и тако рећи вазалног одношаја Србије према Аустрији, наравно да не може бити ни говора

о том, да Србија води рачуна о *Босни* и *Херцеговини*. Па ипак, будућност Босне и Херцеговине, то је српско питање, најглавније питање Српства. Да нема наде, при свим данашњим неповољним околностима, да ће Босна и Херцеговина бити ипак српске земље, тешко би могло бити говора о лепшој будућности српскога народа. Но пада та постоји и мора постојати, јер неприродно стање у Србији и читав неприродан положај Аустрије на истоку, мора једном престати.

Окупација Босне и Херцеговине од стране Аустрије била је велики удар за Српство, но била је уједно удар и за Русију. Но баш у том, што у обзиру Босне и Херцеговине, Русија не може делити своје интересе од интереса српског народа, лежи нада, да ће те земље српске постати.

После великог руско-турског рата, на берлинском конгресу, коалиција, непријатељски савез против Русије, који се није могао постићи за време рата, постигао се против Русије при зеленом столу, на берлинском конгресу. Тада је руководио енглеску политику лорд Биконсфилд — највећи непријатељ руски, дипломата енглески из старе школе, ком је одржање Турске и непријатељство против Русије, традиција, предање енглеске политике. Да је за време берлинског конгреса био на челу енглеског кабинета Гледстон, Босна и Херцеговина биле би спасене и неби дошле у руке Аустрије. Тако несретан случај: што је промена енглеског министарства три године после сједовала, место да се пре догодила — одлучила је о тужној судбини српског народа.

На берлинском конгресу ослањала се Аустрија на Енглеску, а гроф Андраши водио је велику реч. Немачки канцелар, кнез Бизмарк, повлађивао је Аустрији. Француска пак у свом нутарњем раздору није могла тада ни помишљати, да потпомогне Русију, нићи се Ру-

сија могла на Француску ослонити. При том врло мучном положају, Русија је без приговора пристала на окупацију Босне и Херцеговине од стране Аустрије.

Ал' од то доба знаменито се променуо положај у корист Русије. Русија по ново доминира, овлађује читавим положајем на истоку. То се показало у источно-румелијској ствари, где је г. 1885. воља Русије продрла: да се управитељ Источне Румелије само на пет година има именовати. Показало се то у читавој бугарској ствари. Кнез Батенберг и по свом повратку у Бугарску, по вољи Русије морао је опет Бугарску оставити. Но баш тај доминирајући положај Русије, произвео је велике напоре, велике интриге у Бугарској, а садање бугарско регенство право је оруђе у рукама непријатеља Русије.

За положај Русије на истоку најзначајније је по српски народ, што Русија на анексију Босне и Херцеговине пристала није и пристати неће, ма да се привола на то од стране Аустрије искала.

Међутим у читавој кризи на истоку и докле иста устраје (а може дуго трајати), положај српског народа у Босни и Херцеговини врло је мучан.

Окупација Босне и Херцеговине од стране Аустрије, несрећа је по српски народ с оне стране Саве и Дунава. Ал' као да у свакој несрећи може кад-кад да се нађе и среће. Ако је основана нада, да ће у великој борби ради решења источног питања, Русија као победилац изаћи, то све оно, што у овај мах Аустро-Угарска у Босни и Херцеговини ствара, може само бити за корист српског народа.

Забадава ће се тајити: велики културни преображај тако запуштених покрајина, као што су Босна и Херцеговина, не да се са малим сретствима постићи, нити је то какова мала држава у стању учинити. За културни преображај таквих покрајина потребна је велика снага,

снага велике државе. Ово у неком обзиру испуњава аустријска администрација у Босни и Херцеговини.

На сваки начин, да аустријска администрација у Босни и Херцеговини има многе и велике мане и тамошњи народ то осећа, осећају то највише Срби, јер та администрација није непристрасна, већ Србима доста је непријатељска. Но има још нешто у администрацији аустријској, за које се може казати, да не извршују мандат берлинског уговора, а то је, да та администрација није решила најглавније питање, аграрно, земљишно питање, а док ово није решила, дотле се не може рећи, да је створила правилне културне одношаје, јер без решења аграрног питања, не да се замислити општина, као што је хоће модерна држава, а без општине рамље читав државни строј.

Ал' при свим мањима аустријске администрације у Босни и Херцеговини, не да се таква сравнити са пређашњом турском администрацијом, као што читав тип садање Босне и Херцеговине у обзиру путова, у обзиру жељезничких веза, у обзиру сигурности личности и имања, носи мање више, тип почињућег културног развитка.

Па ако би се могао дати какав савет Србима у Босни и Херцеговини, то би био тај, да се користе свима оним установама, које тамо Аустрија ствара. Судбу Босне и Херцеговине неће решити ни Срби у Босни и Херцеговини, ни Срби у Србији, већ ће је решити Русија у својој борби око решења источног питања.

Зато и ако је мучна окупација аустријска за Србе у Босни и Херцеговини, нека је спосе, нека се користе новим установама, нека избегавају све оно, што је кадро према њима побудити неповерење аустријске администрације.

Борба око решења источнога питања, која се води међу Аустријом и Русијом, зацело да је најмучније

доба за читав народ српски. То доба борбе, не само да је мучно за Србе у Босни и Херцеговини, већ је мучно чак и за Србе у Угарској и Троједници, јер одношај Аустрије према Русији реагира, има уплива и на положај српског народа у овој монархији.

Ми Срби у овим крајевима немамо и не можемо имати заједнице са политичним тежњама српског народа с оне стране Саве и Дунава у обзиру његовог уједињења. И баш зато, што сваки разборит Србин у овим крајевима и не може помишљати на ту заједницу, јер смо ми у овим крајевима везани на нашу скућну, заједничку отаџбину, те према истој имамо наше обвезе, то би ваљало да је према нама искључено свако неповерење у обзиру привржености к нашој отаџбини. Па ипак то велико неповерење од стране власника у овој монархији, отештава у највећој мери наш политичан положај у овој земљи. Подмећу нам се тежње, које иду изван граница наше отаџбине, и према томе хоће да се правда непријатељски расположејај према нама. Но за цело да ми Срби у овим крајевима најмање можемо упливисати на решење великог источног питања, и ми Русији у њеној борби за решење тога питања не можемо ни помоћи, ни одмоћи. Ако би кадгод надмоћијем Русије дошло до преиначења европске карте, те би велику равницу Угарске коњица козачка прекрила, то би ми Срби у Угарској најмање могли такову катастрофу унапредити. О судбини Угарске у том случају, одлучивали би много моћнији фактори, него што смо ми Срби у овим крајевима. Зато је посве неоправдано неповерење према нама и бојазан о нашим тобоже проту-државним тежњама.

Ал' то неповерење и та бојазан, за цело да су несрећа по читав наш политичан развитак у овим крајевима, а то неповерење према нама расте и опада према развитку ствари на истоку.

Само у свези са приликама на истоку, дају се и просудити разне фазе, разне мене у нашој политичној борби у Угарској и Троједници.

Они, који су за последњих двадесет пет година у тој борби учествовали, знаће то најбоље просудити. Ако је данас политичан положај Срба у Угарској и у Троједници посве потиштен, па ако се и даје рећи, да емо нашим раздором, нашом малаксалошћу од чести сами криви том жалосном положају, то се ипак не да тајити, да су и моћније политичне прилике највећма томе криве. Кад се данас спомиње, како је то сасвим друкчије било пре 10—15 година, кад је српска народна слободоумна странка високо своју заставу носила, то не треба заборавити, да су прилике на истоку сасвим друкчије биле, да велико источно питање још није акутно постало, да одношај Аустрије према Русији није био такав као данас и да се Мађари у оно доба нису још сматрали као ослонац и спас, као стожер читаве монархије.

Само према тима приликама даје се наша политична борба, даје се наш данашњи положај просудити.

II.

НАША ПОЛИТИЧНА БОРБА У УГАРСКОЈ И У ТРОЈЕДНИЦИ.

Прошло је двадесет и пет година, од кад је изашла октобарска диплома, од кад је започела политична борба Срба у овим крајевима за осигурање свога народног бића. Крваво стечена Војводина беше Угарској утеловљена. Беше то велико и тужно изненађење за Србе. Беше овладало огорчење према томе поступку. Но у том се састане у г. 1861. благовештенски политични сабор српски у Карловцима, да већа о „јемствима српске народности“ у овим крајевима, да већа о некој реконструкцији српске Војводине. Тада се водила велика расправа о српској Војводини не само на благовештенском сабору, већ и на хрватском, па и на угарском сабору. Те расправе спадају сада већ у повестницу, и када се читају, звоне као звуци из давнашњих времена. Редови оних бораца, који су у г. 1861. на благовештенском, на хрватском, па и на угарском сабору на бранику за Српство стајали, јако су разрешетани — многи су своју наду за лепшу будућност Српства у гроб однели*).

Но данас, где тадања политична борба у повестницу спада, и Срби и Хрвати могли би себи питање

*) Ја, који сам у г. 1861. био посланик на хрватском сабору, кад данашње расправе сабора у Загребу читам, тек по кад-кад наиђем на име, које ме на оно доба опомиње. Многе тадање сјајне хрватске говорнике, давно већ гроб покрива.

ставити: није ли тада велика погрешка учињена, што Срби и Хрвати о намерама Беча ништа чути нису хтели, већ су сву своју наду полагали у савез са Мађарима. Данас се даје о том размишљати, није ли тада био најзгоднији тренутак, да се Аустрија у федеративну државу преобрази, у којој би Словени главну улогу играли. Истина, да су федералистичним тежњама, Немци тада највећи непријатељи били, као што су то и данас, ал' тада и сама централизација са уставним формама, као што ју је Шмерлинг замишљао, давала би народностима у Угарској далеко већег простора њиховом политичном животу него потоњи дуализам. Можда би Шмерлинг, да је до крајности ишао и у Угарској *непосредне* изборе за бечки рајхсрат одредио, те онај административни апарат при изборима употребио, који се данас у Угарској употребљује — можда би успео, да заступници Угарске у рајхсрату седе. Да је ердељском сабору сједовао хрватски сабор, па да су непосредни избори код народности у Угарској своје учинили за бечки рајхсрат, Аустрија би се на сасвим другим основима преобразила него што се после преобразила.

Но данас је лако уметновати о тим одношајима. Ал' ваља знати, да је тада сасвим друга струја била у Срба и Хрвата.

После оне потиштености под Баховом системом, која је била заједничка и за Мађаре, и за Србе и Хрвате, држало се, да нема природније ствари него савез са Мађарима, држало се, да ће Мађари, поучени горким искуством, знати задовољити како Хрвате, тако и народности у Угарској. Мислило се, да је главно, да Угарска задобије своју самосталност према Аустрији, те у том да је дужност Хрвата и Срба, да потпомажу Мађаре. Држало се, да је стара Аустрија трула, и да се може распасти, дочим је Угарска млада држава, која ће новим животом процветати, те да ће у Угарској све

народности задовољне бити. Држало се и то, да је готово немогуће, да ће се Мађари са Аустријом погодити *) и да ће по томе Мађари бити упућени, да се погоде са Хрватима и са народностима у Угарској. Каква грдна обмана у свим тим претпоставкама! Ова се обмана први пут показала, кад су се у г. 1866. прве регниколарне депутације Хрватске и Угарске у Пешти састале. Те су се две депутације договарале, као кад се два човека разговарају, а један другог не разуму**). Становиште Мађара о одношају Хрватске према Угарској било је од становишта хрватског у обзиру државно-правног одношаја Хрватске — далеко, као небо од земље. Зато договори прве регниколарне депутације баш ни до каквог резултата нису могли доћи. Регниколарне депутације разиђоше се у жагору пруско-аустријског рата.

Ако је пораз Аустрије код Садове био од великог хисторијског значаја, што је тај пораз преуговорио велико јединство Немачке, то је не мање био значајан за унутарње одношаје Аустрије. То што је сљедовало после Садове, то није био преображај, то је био прави преврат у свима политичним околностима Аустрије. Велика царевина аустријска, која је поред аутономије својих провинција, свагда имала тип јединства државног, којој је средсредна тачка Беч био, после пораза Аустрије код Садове и после поравнања Беча са Мађарима у г. 1867., — та се велика царевина преполовила, претворила се у две државе; може се рећи, да се у неком обзиру Угарска оцепила од Аустрије. Ово је била велика победа Мађара над Аустријом. После

*) Кад сам у г. 1866. наскоро после битке код Садове (Кенигреца), посетио гроза Андрашија у Пешти, он се јако интересовао за ствари у Србији и изражавао симпатије Мађара према Србима, као што ме је уверавао, да нема никаквог изгледа, да ће се Мађари са Аустријом поравнати, јер Угарска тежи за својом независношћу.

**) Ово је најпрегнантнијег израза нашло, кад је Деак Штросмајеру рекао: *Lieber Bischof, wir sind Beide zu alt um einer vom andern etwas zu lernen.*

поравнања у г. 1867. Мађари су могли заоста с правом рећи: све смо добили што смо желели.

Ако је тадања победа Мађара и лежала у несретним околностима Аустрије, то је тој победи, победи тако званог дуализма, двојства државног — много допринео један странац: гроф Бајет, негдањи саксонски министар, кога су бечки кругови хтели употребити против Пруске. Бајет је мислио, да сва слабост Аустрије лежи у том, што се није споразумела са Мађарима и да би споразум са Мађарима ојачао Аустрију, те да би онда Аустрија задобила свој стари утицај у Немачкој. Зато је Бајет без икаквог знања аустријских одношаја, насумце потпомагао захтеве Мађара. Но каква грозна обмана у обзиру жељеног утицаја Аустрије у Немачкој! Аустрија не само да није више могла постићи свој негдањи утицај у Немачкој, већ је морала ступити у савез са Пруском, потоњом Немачком, шта више, тај савез постао је за Аустрију тако потчињен, да се готово као вазални одношај може сматрати. Ал' грофа Бајета је наскоро постигла судба, којој се није надао. Не само, да га је гроф Андраши из седла избацио, већ Бајет, негдањи свемоћни министар и канцелар, није се могао одржати ни на скромном месту посланика у Лондону и Паризу, већ је морао уступити, те је као сасвим заборављена политична личност на свом двору у Алтенбургу умро.

Мађари, који су помоћу Бајета до својих цели дошли, у заносу и у неком мамурлуку своје победе, у прво доба дуалистичне ере, и док су устројавали земљу по новом калупу, готово да су заборавили били на народности — у том смислу бар, да се нису много за њих бринули, и да им нису велике препреке чинили. У то доба су се народности много слободније кретале. У муниципијама, у варошима, у жупанијама било је живо кретање народности. Тада се на конгрегацијама у Сом-

бору и Бечкереку чула српска реч. Магистрати у Сомбору, у Новом Саду, били су већином српски. Радило се званично српски, па и тадање грунтовнице водиле се српски. На угарском сабору био је знатан број народносних посланика, особито Срба. Народносни посланици су у то доба велику улогу играли.

У то доба пада и замисао *бечкеречког програма*, који је свог конкретног израза нашао у збору бечкеречком у г. 1869. Данас после 17. година, под *данашњим* околностима просуђивати бечкеречки програм, врло је незахвална ствар. Ако би сваки народ за мерило своје борбе, требао имати само изглед на скори успех, то се политична борба не би смела ни водити, јер свака политична борба наплази на отпор и ако нема устрајности у борби, не може се ни до успеха доћи. Истина, да се за бечкеречки програм може казати, да је уз њега доста устрајности било, ал' да се до успеха није дошло. Но какав се жели успех, кад државна власт у такој опреци стоји са тежњама народности, *да ли о каквом успеху* ни говора бити не може. Главно је то, да се пита, није ли оно што је у бечкеречком програму садржано, основано на правди и правници? и није ли у том програму означен правац, којим ваља да иду српски политичари, да се Угарска по праведним жељама народносним устроји? Ако се бечкеречком програму може што пребацити, то је: да је сувише идеалан. Но они који тај приговор чине, нека покажу програм, који би жеље народности у Угарској, а наиме Срба садржавао, а не би био *идеалан са гледиштем угарске владе и садашње струје за мађаризацијом*. Програма народносног, кога би угарска влада усвојила, осим оног програма који усваја потпуну мађаризацију — таквог програма нема.

На сваки начин под данашњим околностима тешко да би могао и понићи бечкеречки програм и многе

ствари у њему наравно да су данас обсолетне - као н. пр. одношај преколитавских Словена, одношај према крајњој левици и њеном становишту. Ал' као важној фази наше политичне борбе, ваља свако да се дубоко поклони пред бечкеречким програмом и правац у њему може и данас у главном служити правцем нашој политичној борби.

Но у доба бечкеречког програма настао је читав преображај у унутарњој политици Угарске.

Тај је преображај почео са борбом државне власти против Хрватске, док ова није ступила у такав одношај према Угарској, да државна власт Угарске располаже и са Хрватском.

Мађарски државници, таки после првог мамурлука иза поравнања од г. 1867., оставили су донекле народности на страну, па су сву своју пажњу обратили Хрватској. Ту се мађарски државници великом успеху надати не су могли. Таки иза дуалистичне ере, морали су Хрвати осетити, да о одношају Хрватске према Угарској, као што га је хтела регниколарна депутација од год. 1866. неће моћи бити говора, већ да ће Мађари хтети Хрватску Угарској потчинити. Зато је иза онога „братства“ са Мађарима, које је иза октобарске дипломе у Хрватској владало, настало право огорчење према Мађарима. Сабор хрватски од г. 1867. доста је јасно томе изразио дао.*) Мађарска влада морала је бити на чисто, да са хрватским сабором, као што је онај од г. 1867. био, неће никад моћи спровести своје намере у обзиру одношаја Хрватске спрам Угарске. Зато буде пети сабор распуштен, злогласни Раух за бана именован и нови изборни ред октроисан. Са октроисаним изборним редом, са ужасном пресијом, коју је Раух упо-

*) У то доба снада и онај закључак хрватског сабора о слози Хрвата и Срба и о равноправној употреби латинице и ћирилице.

требно,*) буде састављен сабор готово из самих чиновника и тај чиновнички сабор, то „справиште“ прими ону нагоду, коју су му из Пеште диктирали. Народна странка иступи тада из тога сабора и протестира против октројке. Народна странка је тада бројала само дванајест посланика, ал' је био свечан тренутак, кад се резолуција те странке прочитала и кад су ти дванајест посланика оставили сабор. Остали су у сабору Раухови посланици и они примише нагоду како је мађарска влада хтела. Кад су по тој новој нагоди хрватски чиновници као хрватски изасланици ступили у угарски сабор, весељу у дворани пештанској не беше краја, јер Мађари хтедоше свету показати, да је Угарска измирила Хрватску.

Доба политичне борбе против Рауха у Хрватској, беше врло значајно доба по Србе у Троједници. У Срему мало беше којег бележника, који није био прогоњен од Раухове владе. Српске новине, а наиме „Застава“, живо подупираху борбу против Рауха. Кад се Раух неким прљавим пословима (лоњско поље, лимито со) у Хрватској немогућим учинио, тада је настао прелом у унутарњој борби у Хрватској. Хрватски сабор буде двапута распуштен, пошто су избори по мађарску владу неповољно испали. Наконетку гроф Лоњаји ступи у преговоре са народном странком. Ова се стави на гледиште опортунитета и прими са неким изменама Раухову нагоду. Усљед те нагоде народна странка са баном Мажуранићем доби управу земље у своје руке. Само један део негдање народне странке, тако звана „странка права“ (Старчевићијанци) не прими октроисану нагоду Раухову, нити ону поправљену под Лоњајем.

Даје се размишљати много о том, да ли је тадањи

*) Поред ужасне пресије Раухове, прваци хрватски нису могли бити изабрани. Мато Мравовић пропао је тада у самом Загребу. Само је Срем сјајну победу одржао. Ја сам тада против Рауховог кандидата Жаковића у Иригу био изабран.

опортунитет народне странке био на свом месту? Истина да је велика ствар, кад једна странка управу земље узме у своје руке, јер може многа добра да учини народу, ал' с друге стране кад се пође опортунитетом, ту онда нема границе, где се може задржати, као што је то показала та иста народна странка, која је после и са баном Пејачевићем ишла и сада са баном Хедерваријем иде.

Доба Мажуранићеве владе, многу је горчину оставило у Срба. Ја не ћу да браним тадашњу владу хрватску. Ал' многе ствари, што су се у грех уписивале Мажуранићевој влади, могле би се ставити на терет политици Пеште и Беча према Србима. Ваља знати, да хрватска влада у њеној потчињености, мора понајвише да оно извршује, што јој се из Пеште и Беча заповеда, а за доба Мажуранићеве владе, баш кад је био српско-турски рат, а после руско-турски рат, морала је и хрватска влада ићи струјом неповерења према Србима. Истина нема сумње, да је та струја годила и оним племенским противностима, које на жалост међу Хрватима и Србима постоје.

Но читав развој ствари у Хрватској иза пагоде међу Хрватском и Угарском, био је од врло неповољних посљедица за народности у Угарској. Изгледало је, као да је мађарска влада, пошто је свршила посао са Хрватском, наставила свој посао према народностима*). На скоро иза пагоде са Хрватском, укинуше „Матицу“ словачку, затворише словачке гимназије. У то доба пада и изасланство Мајтељијево, прогањање српских општина, извапредно стање готово у читавој јужној Угарској. Но у исто доба почињу се већ јасно показивати намере мађарске владе са такозваном „мађарском државном идејом“. Са новом организацијом краљевских судова,

*) Стари Шомшић рече ми једном: Питање народности у Угарској нема више оног значаја за нас, што је имало, док се нисмо са Хрватском изравнали.

буде језик народности из судства сасвим истиснут. Неповерење према народностима, а наиме према Србима, све је то већма расло. За време српско-турског рата, то је неповерење такав облик добило, да је и лична сигурност у питање дошла. Читава истрага у Милетићевој парници, жалосну слику о том даје.

Српско-турски рат и читав заплет на истоку, био је од неизмерног уплива на потиштено стање Срба у Угарској. Док су се ствари на истоку приправљале, док се бунио народ у Босни, док се устанак у Херцеговини заметао, док се Србија за рат приправљала, улогу српског народа сматрали су мађарски државници као врло важну, и ово је било од уплива и на Србе у Угарској. Бојазан од Срба у јужној Угарској и Хрватској и ако није била основана, постојала је ипак у мађарских државника; то најбоље показује затвор Милетићев и ванредне мере против Срба у Угарској и у Хрватској, које се огледају у Милетићевој, Касаниновићевој, Јовановићевој, Аксентијевићевој и т. д. парници. Но иза несретног рата српско-турског, улога српског народа на истоку, изгубила је од своје важности. Мађарски државници са своје стране, држали су за zgodно време, да скуче народ српски у овим крајевима. Томе ваља приписати читав прелом у положају Срба у Угарској. Положај Срба у овим крајевима пре и после рата српско-турског био је сасвим различан. Та промена није лежала у оскудици каквог водства, јер ма каква личност да је ступила на чело српске народне слободоумне странке, неби могла више повратити онај положај, који је постојао пре српско-турског рата, неби могла упливисати на расположеј мађарских државника према узетом правцу: да питање народности у Угарској није више питање споразума, већ просто питање силе (*Machtfrage*). Зато при таком расположеју државне власти, било је сасвим излишно градити или позивати се на

какове програме, где је главна ствар била, заузети положај обране. И зато друштво „Коло“, кад је у г. 1878. издало проглас на српске бираче, нити је градило каквог програма, нити се позивало на какав програм, али је ипак означило правац, којим ваља да иду српски посланици.

И заиста после српско-турског рата, када је настала промена на истоку, која је била од великог упулива на положај Срба у Угарској, није могло бити разговора о том, да се гради програм према начелу народности, већ се морао заузети положај обране. Према државној власти, која је сматрала питање народности као питање силе (*Machtfrage*), могла се само бранити заузета позиција, могао се само маркирати положај народности и неправда, која им се чини. Тако је то било са обраном Текелиног завода и „Матице Српске“ на угарском сабору. Тако је то било при великој расправи о уваћању мађарског језика у основне школе, тако при расправи о уваћању мађарског језика у средње школе. Који говори о том, да се у оно доба дало што више чинити, тај не познаје околности, тај не зна, шта би била кадра учинити мађарска влада, тај није читао ни један записник истраге у парници Милетићевој. На сваки начин лако је било аранжирати демонстрације, ал' ово неби ником користило, а многим и многим људма би шкодило.

О том не треба нико да има илузија: да је доба наше политичне борбе, кад се градио бечкеречки програм и доба после српско-турског рата, сасвим различно. Доба, када се Мађари у њиховом мамурлуку, усљед великог успеха према Бечу, нису много бринули за народности, оно доба, кад је положај српског народа на истоку давао значаја српском народу у Угарској — и доба, кад су Мађари почели сматрати питање народности као питање силе (*Machtfrage*), кад су почели „др-

жавну мисао мађарску“ распростирати, кад су почели од Угарске да граде племенску државу мађарску, доба, кад краљ Милан ступа у пријатељски, готово вазалски одношај према Аустро-Угарској, кад га Мађари дочекују са „Éljen“, једном речи: доба *пре* српско-турског рата и *после* турског рата, сасвим је различно, и ово ваља имати на уму, када се хоће да пресуди наша најновија политична борба и перипетије у истој.

III.

КИКИНДСКИ ПРОГРАМИ И РАСУЛО СРПСКЕ НАРОДНЕ СЛОБОДОУМНЕ СТРАНКЕ.

Кад се прегледа политична борба српског народа у Угарској и у Троједници за последњих двадесет и пет година, то се мора свако дубоко поклонити устрајности тога народа, који је поред толиких неприлика, толиких прогонства, ипак непоколебим стајао на бранику свога народнога бића. Но у повестници те борбе био је један тренутак, где се могло о тој устрајности посумњати, а тај је тренутак био у злосретној години 1884.

Нема сумње да је народ српски, иза своје борбе од двадесет и више година, кад је видио неуспех на све стране, кад је видио да му положај све то тежи, све то гори бива — да је морао застати и сам себе запитати: може ли се и даље тако, нема ли излаза, да се до бољег, до повољнијег положаја дође? Положај је неспособан постао. Српски народ је са свију страна сумњи-чен, гоњен био. При том свуда худо материјално стање усљед рђавог државног газдинства, па је ли чудо да је у тим приликама српски народ своју стару свежост за политичну борбу изгубио и да је у њега нека апатија настала. За српски народ могло се тада рећи: борио се, па се и уморно.

Та умореност свуда се осећала. Осећала се и код српских посланика на угарском сабору. Мени се бар није више милило бити на угарском сабору. Пуних једанајест година борио сам се на том сабору, борио сам се у

најтежим околностима, па кад сам ту дворану видео, у којој сви непријатељским духом дишу, кад сам видео у ходницима саборским намрштена лица, која ме сретаху, кад међу посланицима не нађох никад ни оног урбани-тета што иначе у европским парламентима, посланици из разних странака једно према другом имају — кад сам често све то видео, дворана угарског сабора постала ми је несносном и ја сам зажелио да је се једном опростим. Замислио сам да будем једном решен посланичке дужности: био сам намеран више не кандидирати.

У почетку г. 1884. почеле су биле већ припреме ради избора за нов сабор. Тадањи уредник „Заставе“ г. Бекић, пропутовао је неке крајеве српске, да се обавести о расположејају духова, и он ме је по свом повратку у Н. Сад уверавао, да је свуда највећа малаксалост, највећа апатија настала, и да о каквој борби тешко може више бити говора. Ја таково, сасвим рђавом расположејају нашега народа нисам могао веровати, ал сам ипак држао, да може и нешто истине бити. Но још пре тога на угарском сабору, ословио ме је др. Ника Максимовић: да би ваљало погледом на предстојеће изборе нешто чинити са српске стране, и да би ваљало какву конференцију сазвати. Ја сам му рекао, да ја у том обзиру нећу никакву иницијативу да попримим; ја сам сувише маркирана личност у очима мађарске владе, те све што би се на таквој конференцији свршило, рекло би се, да то није израз струје народне, већ дело моје агитације. Рекао сам још и то, да држим да су он (др. Ника Максимовић) и др. Касашиновић за то много згодније личности. *О грађењу каквог новог политичног програма, међу нама никад говора није било*, а није ни могло бити, јер др. Ника Максимовић је врло добро знао, да ја наш политичац положај сматрам као положај обране и у таком положају да се по мом мњењу не граде програми. Ја сам држао,

да би и предмет саветовања такве конференције могао бити само удешавање изборног кретања и одношај према странкама мађарским. Др. Ника Максимовић је у оно доба развио велику делатност и ја сам му одобравао што се није ослонио просто на позив конференције већ што се ставио у додир са свима нашим интеллигентним људма, подржавајући живу преписку са њима. Ја у сазваној конференцији учествовао нисам из истог разлога што нисам хтео ни узети иницијативу за сазив такве и што нисам био намеран да при новим изборима кандидирам. Но како сам дознао за закључке будимпештанске конференције, ја сам у Вршачком „Српству“ дао изјаву, да се са закључцима те конференције не слажем. У Кикинду пак нисам ишао зато, што је коло мојих пријатеља у Н. Саду закључило, да се у опште у Кикинду не иде, јер се предвидило, да се у Кикинди неће друго закључити него што је закључено у Будимпештанској конференцији, а знало се за расположеај Кикинђана, који би подупрти Панчевцима надгласали све оне, који би у Кикинду дошли.

Сада после скоро три године од тадањих долађаја, даје се читав ток ствари са тако званом кикиндским програмом ладнокрвно просудити.

Питање је: је ли могао поникнути кикиндеки програм, да није било извесног расположеаја у народу или бар у извесним слојевима народа? Ја нисам никад веровао у такав расположеај српског народа, да би он погнуо главу, те се измирио са оном струјом владајућег племена, која иде за стварањем племенског јединства у овој држави. Ал' на сваки начин да је постојала струја у извесним слојевима српског народа, којима је многогодишња политична борба додијала, који су у тој борби назирали свој материјалан назадак, који су се видели стешњени на сваком кораку зато, што се од њих претпостављало, да воде политичну борбу против владајућег

племена, с друге стране пак, ти слојеви нису смели прекинути са својим народом, јер се бојали, да ће као издајнице свога народа бити жигосани. *Свима тима је кикиндски програм добро дошао.* Но само тима је годно кикиндски програм, само у тих људи била је она струја, коју су творци кикиндског програма у читавом народу претпостављали. *У том лежи сва обмана,* а можда и извина за оне, који су кикиндски програм градили.

Нема сумње, да кад се времена промену, да се дају према тим временима и политични програми мењати. Само што политични програми не смеју у питање ставити оне постулате, који условљавају биће једног народа. Мађари могли су мењати програм у обзиру њиховог одношаја према Аустрији, ал' нису могли мењати главни постулат у том програму: да Угарска није провинција Аустрије већ краљевина, која има своје самостално државно биће. За нас Србе у Угарској осигурање нашег народног бића, то је постулат, који се не да никаквим програмом мењати. Је ли то наше народно биће осигурано законским чланком 44. од г. 1868.? На то се мора одлучно са *не* одговорити. А кикиндски програм задовољава се тим законским чланком. Против тога законског чланка борили су се народносни посланици на угарском сабору када се стварао, и проту-предлог тих посланика сасвим је друге природе. Народносно питање у Угарској — као што сам ја то у једној од мојих беседа на угарском сабору нагласио — није истина државоправно питање, ал' није ни просто питање употребе језика, већ је административно питање у том смислу, да свака мунисиција, где је која народност у већини, *тих исте народности* добити има, а где је потребно имају се са гледишта и народносног, и добре администрације, *мунисиције по народности окружити, арондирати.* Када је српска народна странка иза благовештенског сабора ради споразума са Мађарима, напустила

мисао Војводине, држала је, да ће српска народност довољно бити осигурана, ако се образују српске муниципије, што се мислило, да ће при развојачењу Границе могуће бити, коју је мисао и сам Деак изражавао, т. ј. рекао је, да ће се српским жељама моћи задоста учинити, кад се Граница развојачи, где Срби у маси живе. Мисао, да се жупаније окруже и да извесне жупаније, као и муниципије варошке, тип дотичне народности добију, та је мисао свагда занимала народносне посланике. Таково што не би сметало јединству државном, нити положају мађарског народа, кога он по својој повесници, по свом поседу и по својој релативној већини заузима. У центруму би мађарско племе на сваки начин такав положај заузело, који би Угарској у неком обзиру тип мађарског племена давао, ал' у периферијама, где су народности у већини, не би ништа сметало, да се народности у оквиру државног јединства и стародавне угарске муниципалне системе, могу слободно кретати и развијати и да се у *таковим* муниципијама угарским као у својој правој отаџбини осећају. Све ово не само по повесници не би ништа ново било, него пример у најновијем добу, у добу провизорије од г. 1861—1867. показује, да су се у угарским муниципијама народности слободно могле кретати и да су у том добу муниципије, мање више, тип народности носиле. Овај је одношај ваљало само са арондирањем муниципија, наиме у обзиру Срба, после развојачења Границе регулисати, па да сви будемо задовољни. Ја сам уверен, да је иза развојачења Границе, од панчевачке бивше регименте и неког дела торонталске жупаније, нова жупанија створена, а тако исто од бившег шајкашког батаљона и неког дела доње Бачке, нова жупанија образована, у којима би двема жупанијама српски језик у *унутарњем* саобраћају био званичан — да би се Срби потпуно задовољили, а ово не би ни туђа мисао била, већ мисао

баш Фрање Деака. Наравно да се *данас* може казати, да је то претерана мисао, јер Мађари неће о том ни да чују, ал' зато сад већ има људи у Срба, који држе, да није требало и да не треба напустити мисао о успостави српске Војводине.

Кикиндски програм место да је сву тежину ставио у начин решења народносног питања, он се задовољавао са XLIV. зак. чланком од г. 1868., а као важну ствар ставио је у прву тачку, да Срби признају XII. зак. чланак од г. 1868. т. ј. да признају установљени одношај међу Аустријом и Угарском. Но ја питам, је ли српски народ у Угарској збиља позван, да о том одношају свој глас у вагу метне. Може ли у опште то какву важност имати, да српски народ поравнање међу Аустријом и Угарском признаје или не признаје? Ја не могу себи другчије растумачити, да је та тачка у опште у кикиндски програм могла ући и то на првом месту, него да се хтела тим влада задобити, хтело се као увд нека: *captatio benevolentiae*.

Ал' ја ако се не варам, главна тежина кикиндског програма лежала је у трећој и четвртој тачци: да се очува наша народно-црквена аутономија и да се учињена повреда санира. Да су творци кикиндског програма у том успели, ја бих им готово њихову заблуду опростио. Но у том је баш лежала неизмерна обмана, као што је лежала обмана у читавом одношају према данашњој влади.

Ако је збиља у твораца кикиндског програма превлађивала поштена мисао, да се једном српски народ смири, да дође до уредних одношаја, да не буде више прогоњен, већ да се сматра као равноправан у овој отаџбини, ако је све ово тежња била, то тежњи за овом цели, — неће нико замерити. Ко у српском народу неби желио мира, неби желио да једном није изложен сумњичењима, већ да као грађанин Србији своја уставна права ужива? Творцима кикиндског програма

неби се могло ни то замерити што су тражили додир са владом и са владиним круговима. Велика је ствар државна власт, и ни један разборит политик, ма које боје био, неће игнорovati владу, која државну власт у рукама има. Ал' што се творцима кикиндског програма може замерати, то је, кад су хтели већ споразума са мађарском владом, требали су прво сондирати терен, да ли мађарска влада хоће каквог споразума и држи ли мађарска влада за потребно такав споразум? Према свему оном што је мађарска влада донде чинила, према оном, што је Тиса више пута у сабору наглашавао: да он захтева потпуну покорност од стране народности — је ли се могло надати да ће таква влада и најмање уступке Србима учинити? Но има још нешто што се творцима кикиндског програма може замерити. Ако је напоследку оно гледиште било меродавно, да се ваља оканути сваке опозиције, јер таква само положај отештава, онда је било логично, неградити програм, већ се просто придружити владиној странци.

Да се мађарска влада са кикиндским програмом само титрала, то су све појаве показале и ово је било грозно разочарање за творце кикиндског програма. Док је служио програм кикиндеки за сретство да српску народну слободоумну странку растроји, дотле су органи владини потпоравали и штитили присталице кикиндског програма, као што је то злосретна афера у Уљми показала. Ал кад је једном ствар дошла до прелома, кад су избори наступили, влада је творцима кикиндског програма леђа окренула. У панчевачком изборном срезу постављен је био Тона Хаџић за кандидата, прерва са кикиндским програмом, а после са чисто владиним програмом, па су ипак солгабирови, по добивеној инструкцији одлучно радили у корист мађарског кандидата, и Тона Хаџић је морао пропасти. Веће проније није могло бити! Но титрање са кикиндским програмом лежало

је и у том, што су Срби, најокорелији приврженици владине странке, признавали се као приврженици кикиндског програма!

Ал' ако су творци кикиндског програма искусили велико разочарање на политичном пољу, јер се показало да их је влада при изборима сасвим игнорovala, шта више, да је и против њих радила, то ово разочарање није било мање на *народно-црквеном* пољу. Ако је тежина кикиндског програма лежала у трећој и завршној тачци т. ј. да се очува наша народно-црквена аутономија и да се учињене повреде санирају, то и у овом приврженици кикиндског програма ни мало нису успели. Но ово се дало и предвидети, као што сам ја то у оно доба у једном писму на уредника „Пестер Лојда“ наговестио. Од кикиндског програма у његовим злокобним последицама, имала је само мађарска влада користи, јер је тај програм растројио нашу странку.

Читава акција са кикиндским програмом била је од неизмерних рђавих последица на наш читав положај. Српску народну слободоумну странку, која је и донде већ лабаво стојала, кикиндски програм је сасвим растворио. Под плаштом кикиндског програма, неки део интелигенције прешао је у владин табор, а велики део постао је равнодушан за народне ствари. Према том положају интелигенције, српски народ је застао и није знао на чему је, видећи, да велики део интелигенције који ју је до сад водио, полази другим правцем. Ја сам за себе могу казати, да ми је положај иза кикиндског програма најмучнији, најнесноснији постао. Са оним мојим присним политичним пријатељима, с којима сам скоро двадесет година заједнички радио, ти су пошли другим правцем, кога ја нисам могао одобравати. Са новим нараштајем нисам могао још бити на чисто. После кикиндског програма, ја сам се некако усамљеним осећао. Ма на коју страну да сам погледао, нисам могао

наћи онога наслона, кога ваља имати у политичкој радњи. Према читавом преврату, који се збио иза кикиндског програма, није чудо, да сам ја, и да је многи други изгубио вољу за даљи рад на политичном пољу.

Последица кикиндског програма била је: потпуно растројство српске нар. слободоумне странке, која је донде за неки двадесет година као целина стајала и којој донде многи вали непријатељски наудити нису могли.

Јесу ли могли творци кикиндског програма све то предвидити? Ја с моје стране не држим да је у њих било ма какве зле намере, а најмање, да растварају странку, којој су они припадали и у којој су до гласа у народу дошли. Ја само то држим, да су они имали једну велику илузију, а та је била, да ће читаву српску народну странку за кикиндски програм моћи задобити. Имајући дотадањи орган српске народне слободоумне странке „Заставу“ у рукама, држали су, да неће бити тешкоће читаву странку за кикиндски програм задобити. Но инстинкт народа српског, брзо је ствар одлучио. У оном тренутку, где су највеће присталице владине странке пригрлили кикиндски програм, народ српски знао је на чему је. Он је логично закључивао, да пошто садашња влада, која досад ни најмање пријатељски положај према Србима показала није, шта више која је на сваком кораку спречавала све оно, што иде у корист српске народности — да присталице такве владе не могу бити искрени пријатељи српског народа и пошто те исте присталице усвајају кикиндски програм, то не може ни тај програм користан бити по Србе. Ово је проста логика. Ако овој логици творци кикиндског програма хоће супрот да ставе да је влада радила при изборима против присталица кикиндског програма, то ово у толико стоји, да је влада хтела тим показати, да она ни за какве програме неће да зна, а онима који су се још пређе признавали за присталице владине странке, тима је на-

пустила да се при изборима као са кортешким средствима послужи и кикиндским програмом.

Према жалосним последицама, које је имао кикиндски програм, било је донikle оправдано огорчење против твораца кикиндског програма, ал ја не могу одобрити ону велику хајку која се против њих подигла, наиме не могу одобравати ону хајку, која се поводом кикиндског програма против интелегенције, са проничним називом „нотабилитети“ подигла. Кикиндски програм био је *велика заблуда* и ја бих волео да они који су у тој заблуди били, ако се могу те заблуде отрести, да се што пре такове отресу и да опет ступе у старо коло бораца народних. Ако би ко имао да замери поступку присталица кикиндског програма, то би био ја. Бекпћева „Застава“ је у оно доба доносила читав низ чланака против мене. Но ја се умем над таким појавама узвисити. Па зато ја велим, да бих јако желио кад би негдањи моји политични пријатељи опет ступили у старо коло, у којем смо заједно војевали за свету ствар нашег народа. Ми немамо на одмет духове, као што су др. Касашиновић и др. Максимовић. И највећи духови могу погрешити, а заблуде могу се исправити.

Но хајка на творце кикиндског програма, стоји у свези са новом појавом у нашем политичном животу, са појавом неке врсте нове омладине, која се битно разликује од омладине, која је за неких 20 година ствар српске слободоумне странке под Милетићевом „Заставом“ подржавала.

Ал' пре него што бих о тој новој омладини коју проговорио, ваља ми коју рећи о нашој борби на народно-црквеном пољу, која се борба развила баш најжешће иза кикиндског програма и у којој борби је српски народ, ма да је иза кикиндског програма растројен био, умео се сабрати и највећу победу одржати.

IV.

НАША АВТОНОМИЈА И НАША ХИЈЕРАРХИЈА.

Упоредо са нашом политичном борбом ишла је и наша борба за нашу народно-црквену аутономију, а од како смо потиштени са политичког поља, остала нам је наша народно-црквена аутономија једино уточиште, где можемо још нашу народност да заштитимо.

Наша борба за нашу народно-црквену аутономију, свагда ће занимати и политика, и познаваоца поветнице источне цркве.

Можда ни у једнога народа уплив политичне борбе није био тако велики на образовање неких црквених установа, као у нас. И ако се дају мале ствари са великима срачунати, то је немачка реформација слично под политичним упливима, образовала црквене установе. Немачка реформација колко је из побуда религиозних постала: да избаци трулеж римске цркве из новог строја, толико су на реформацију упливисали одношаји немачких кнезова. Без уплива и без заштите тих кнезова, Мартин Лутер, никад неби био произвео реформацију.

Наша црква у овим крајевима имала је свагда свој особити положај, а имала га је зато, што су политичне околности на тај положај упливисале. Народ српски у овим крајевима свагда је сматрао своју цркву као највећу заштитницу своје народности и зато је гледао да јој што већу слободу и независност осигура. У прво доба, кад се наш народ преселио у ове крајеве, није ни делио свој политични положај од свога црквеног по-

ложаја. Наши стари конгреси нису били само црквени, већ и политични сабори. Но значајно је при том, да у тим старим конгресима није било опреке међу хијерархијом и конгресом, и то наравно зато, што су баш конгреси тежили за тим, да хијерархији осигурају што независнији положај, јер су хијерархију држали за заштитницу цркве, а тиме и српске народности.

И заиста, наша хијерархија, са малим изузетцима, била је у старијим временима, у временима покушаја уније, заштитница и цркве и народности српске. Баш у оно доба, кад српско-народни сабори нису држани, хијерархија је била претставник народа српског а исти народ радовао се, кад је видио своје архипастире у што већем и што сјајнијем положају.

Но баш због тога чврстог положаја наше хијерархије, због оног дубоког корена, кога је она у оно доба у народу имала, гледала је тадања бечка влада, да устројство наше цркве у својим спољним одношајима у своје руке узме. И деклараторија и система конспираторијална, октројке су бечке владе, премда се у тим октројкама види и утицај наше хијерархије.

Ал' што се нашој хијерархији у оно доба замерити може, т. је, што није из сопствене побуде узела иницијативу за реформе у нашој цркви, наравно реформе у духу источне православне цркве. Истина да је митрополит Стратимировић из сопствене иницијативе гдекоју реформу увео: као у богословији, у зашту црквеном и т. д., али наша хијерархија у оно доба у обзиру нужних рефорама није гледала да пађе наслона у конгресу и да са истим у споразуму спроведе оне веће реформе, које су се за нужне показале у спољној управи црквеној, већ је оставила да све буде по старом и била је свагда противна сазиву конгреса. А у оно доба могла је она много учинити, јер је тада наша хијерархија према влади имала чврст положај. У оном апсолути-

етичном добу ипак митрополит Стратимировић није дао влади, да се меша у нашу цркву, као што то данас бива. Ја држим, да је у оно доба наша хијерархија пропустила, да у нашу црквену управу уведе оне реформе, које су биле нужне и које су се тада дале, у духу источне цркве, у њеном епископалном духу спровести.

Наравно, да бурна г. 1848. није била за реформе црквене. Патријарх Рајачић био је више политична, него црквена поглавица. А исто тако и доба иза октобарске дипломе није било за црквене реформе. И тада се патријарх Рајачић више као политична, него као црквена поглавица сматрао, и у оно доба, кад је мислио Војводину „реконструисати“, наравно да је мало могао мислити на црквене реформе.

Тек у г. 1864. када се иза „политичног“ сабора г. 1861., први пут састао расправни народно-црквени сабор или као што се тада још звао „народни сабор“, почело се мислити о нужним реформама у црквеној управи.

Но баш у оно доба, види се неизмеран утицај политичних околности на наше црквене ствари. Тада се српски народ налазио у најбујнијем току своје политичне борбе. Још је мисао овлађавала о успостави Војводине. Још крајем г. 1862. долазила је велика сремска депутација у Беч, да моли за решење закључака благовештенског сабора о успостави Војводине. Па кад је мисао о Војводини почињала да бледи, јер се наде о њеној успостави све то више губиле, тада опет превлађује мисао о арондовању жупанија и о *самоуправи* мунципалској, са којом би се српска народност крешити и утврђивати могла.

Под тим утицајима политичне борбе, под утицајем оне девизе о „самоуправи“ састао се и конгрес од г. 1864—5. Ма да се исти конгрес састојао из доста

консервативних елемената, то је и он стајао под утиском тадање политичне борбе, која је тражила свуда „самоуправу“.

Радња конгреса од г. 1864—5. свагда ће заузимати знаменито место у повесници оностраног нашег народа. Ту радњу наћиће за значајну и сваки повесничар источне православне цркве, у колко ће налазити у тој радњи тежњу за уливом световњачког елемента у црквеној управи, као што се таква разноврсно показује у разним помесним источним црквама.

Конгрес од г. 1864—5. нашао је велико необделавано поље, нашао је прави „парлог“ у нашој црквеној управи. За оно, што је наша хијерархија у времену преко по столећа, требала да поприми иницијативу: да регулира спољну црквену управу, то је на једаред спало на конгрес, да он учини. Може се рећи, да је исти конгрес почео ствар сасвим из почетка, па ју је терао до краја. Радња је била доста радикална, јер ју није надовезао на пређашњу управу, већ је створио сасвим нешто ново. Под утиском жеље за „самоуправом“ и угледајући се на црквену самоуправу, изведену у протестантској цркви, конгрес је гледао, да је пресади у нашу црквену управу. Но значајно је, да се тада наш епископат, стојећи под утиском тадање политичне борбе, није много опирао радњи конгреској, већ је, мање више с конгресом у споразуму радио. Значајно је, да су у оно доба баш конзервативни елементи онај рескрипт створили, на кога данас наша хијерархија готово анатему баца.

Нема сумње да краљевски рескрипт од 10. августа 1868., који је закључке конгреса од г. 1864/5. потврдио, има великих заслуга за нашу црквену управу. Он је бар неког реда у нашим црквеним и школским стварима увео. Регулисао је одношај парохијског свештенства према црквеним општинама, покушао је бар да регулише дотацију свештенства, означио је делокруг појединих цр-

квених и школских власти, означио је природу народно-црквених добара и фондова — једном речи, створио је, какав такав систем у нашој црквеној и школској управи. На сваки начин да тај рескрипт има своје мане. Те се мане могу у том наћи, што је конгрес од г. 1864/5. под утиском тадањих политичних околности, хотећи самоуправу на што шири базис ставити — створио са том самоуправом врло *колицициран* апарат у строју наших црквених општина. Сада после скоро двадесет година од кад је кр. рескрипт у живот ступио, у многим, не само сеоским већ и варошким општинама, систем обнове црквене скупштине, обнове црквеног одбора, одпошаји председника и других функционера, повод су многим раздору, многим кривом тумачењу кр. рескрипта. Саборски одбор, административни одбори, имају пуно посла, да тумаче кр. рескрипт и да праве реда у општинама, које се према датој самоуправи не знају самоуправљати.

Конгреси, који су иза конгреса од г. 1864--5. следовали, наиме конгрес од г. 1870. и онај од г. 1874., у многим стварима су модифицирали кр. рескрипт од 10. августа 1868., но модификација тичала се само средине и вршка у систему управе, а у периферијама, у општинама остале су установе кр. рескрипта и даље у крепости. Наиме, владом потврђено уређење епархија од 7. јуна 1871. и превишњим решењем од 14. маја 1875. потврђено саборско устројство, дају нашој народно-црквеној аутономији други облик него што га је у кр. рескрипту имао. Уређење епархија, ствара епархијске скупштине на доста широком базису изборног начела, ствара епархијске власти уз начело саучешћа световњачког елемента — у малој мери при конесаторијама, у већој мери при административним и школским одборима. Саразмер световњачког елемента задржан је и при вишим властима: при митрополитско-црквеном са-

вету (апелаторији), при саборском одбору и школском савету.

Кад се прегледе све те наше автономне установе, то се мора признати, да их је диктирала најбоља воља и најбоља намера, а донikle мора се признати, да у њима има извесне системе, а као најглавније мора се признати, да је са тим автономним институцијама у црквену управу унешено живо саучешће народа: неко пулзирање у народном животу.

Но као при свакој автономiji, тако и при тој нашој црквеној автономiji, ваља да има оних услова, које свака автономija претпоставља, а ти су: независност положаја и патриотично пожртвовање оних, који су позвани да автономна дела рукују. Автономија може да постоји и да цвати у Енглеској, што тамо богати и независни људи воде бесплатно автономне ствари и што имају осећај патриотичне дужности свога позива. И у Угарској имала је автономija жупанија свог великог значаја, док је пре г. 1848. племство, које је било богато и независно, руководило автономiju жупанија. Тиме не буди речено, да је автономija само за богат народ. Али на сваки начин, ваља да има при руковању автономних ствари, поштења, пожртвовања, ваља да они који рукују автономним стварма, буду свесни свога позива и својих дужности. На жалост, од кад је у нас ступио кр. рескрипт у живот, опажа се у гдекојим, особито сеоским црквеним општинама, да председници и одборници употребљују свој положај, да црквеним иметком рукују у очитој себичној цели, те отуд и велико грамзење, да једна или друга „странка“ до већине у општини дође, отуд многе истраге, што морају епархијски административни одбори да спроводе, отуд напоследку, да су административни одбори принуђени у неким општинама и општинаре и одборнике именувати. Истина, да злоупотребе може бити свуда — и са

автономијом и без автономије, ал' кад се злоупотребе понављају баш тамо, где их не би требало бити, то и саму институцију у врло сумњиву светлост доводе.

Но ако наша автономија у општинама, особито сеоским, неке жалосне појаве показује, то она има и у средњој сфери, у епархијама неких незгодних појава, не због тога што људи не би ваљали и што институција не би била добра, већ због тога што читав апарат из разних узрока не може добро да функционира. Епархијске скупштине, по свом позиву требале би да праве предлоге сабору. Ал где су ти стручњаци да учине те предлоге или где су ти људи, који ће поред својих послова себи времена узети да те предлоге израде? Могу ли на то бити позвани само чиновници епархијски или нису ли на то позвани баш они, који нису чиновници, те непосредног пекуства имају о оном што бива у епархији? А може ли се према нашим околностима захтевати да чланови епархијске скупштине више дана бесплатно учествују у епархијској скупштини? Па ово што вреди о епархијским скупштинама, то још у већој мери вреди о епархијским властима. Много пута не могу да се држе седнице консисторије и епархијског административног одбора што нема довољног броја чланова, а ових нема зато, што многи члан није у стању да сноси путне трошкове и трошкове бављења у месту епархијске власти, из сопствених средстава. То је оно, што су епархијске власти почеле функционисати, а епархијска благајна, коју чланак 36. о уређењу епархије предпоставља — још није створена ни после 16 година, од како су нове епархијске власти у живот ступиле. У том обзиру, ја не држим да је ново уређење епархија криво, што власти не могу као што ваља функционисати, већ држим да главна мана у том лежи, што још није створена епархијска благајна. Да је среће, ваљало би да држава потпомогне стварање тих благајница, па да од оне потпоре, која је одређена у

државном буџету за источну цркву, неки део иде на стварање епархијске благајне.

Но од свију наших автономних органа, најбоље се опробао саборски одбор. Од свога постанка за више од десет година он је био прави регулатор наше автономije. Као управа народних фондова, увео је саборски одбор много боље руковање него што је било под бившом асистенцијом, и ма да је апарат саборског одбора скупљи него бивша асистенција, то је трошак обилато накнађен у тачној манипулацији са фондовима и контролом, коју саборски одбор извршује. Па ако би се имало и ту где што поправити, то је ипак од свију наших автономних институција, саборски одбор своју пробу најбоље одржао.

Ал' све наше автономне институције дале би се поправити и као поправљене дале и развити, да је којом срећом споразума међу сабором и нашом хијерархијом. Да тога споразума нема — то је жалост, то је наша несрећа.

Ја нашој хијерархији небих замерио што се ставља на чисто црквено становиште према тежњи световњачког елемента, да спољну управу цркве у своје руке узме. То чисто црквено гледиште даје се доникле бранити, премда ја држим, да по духу источне цркве није основано. Но што ја нашој хијерархији замерам, то је, што се ради одбране свога становишта подвлачи под плашт државне власти, оне државне власти, која није пријатељ ни српској народности, ни источној цркви, а подвлачи се под плашт те државне власти баш у оним тренутцима, кад државна власт показује највећу навалу на народност српску. Ми видимо нашу хијерархију на конгресу од г. 1864—5., г. 1870., г. 1874. да има своје извесно црквено становиште, ал' не видимо да спречава радњу саборску, већ на против видимо, да у многим стварима иде споразумно са конгресом. Но баш у најновије доба, где је највећа навала државне власти на нашу народ-

пост, наша хијерархија, истичући своје црквено становиште, спречава наш народно-црквени развитак и постаје оруђе у рукама државне власти против сопственог народа.

Ја могу лако појмити црквено гледиште наше хијерархије, премда, као што рекох, држим да је погрешно.

О том не може бити никакве сумње, да је наша црква апостолска и епископална, као што не може бити о том сумње, да ми не смемо у обзир у организма црквеног заузимати становиште протестантске цркве. Ал' као што је ово без сваке сумње, тако исто је без сваке сумње, да ми не смемо у нашој цркви у консеквенцијама њеног апостолског значаја заузимати становиште римске цркве, нити епископални карактер наше цркве сме тако далеко ићи, да сваки епископ постаје папом у својој дијецези. Баш због тога, што источна црква није могла никад имати оне заштите, што је римској цркви централизација папства давала, морала се она ослонити на световњачки елеменат, било на државну власт, где је таква у рукама *владара источне цркве*, било у опште на световњачки елеменат, особито тамо, где *државна власт није у рукама припадника источне цркве*.

Далеко би нас одвело да значај источне цркве према римској цркви у већим потезима обележимо — не само у догматичном обзиру, што је лако, него у обзиру црквене управе, што је много теже и за које би била нужна посебна студија.

Него у главном, ја остајем при оном што сам на конгресу г. 1879. у мојој беседи у одговор на беседу пок. патријарха Ивачковића рекао: „Источна црква акомодира, прилагођује свој строј према народу, кога међу своје верне броји. Зато је црквена управа друга у Турској, друга у Русији, друга у Грчкој, друга у Романији, а друга у нашега народа у овим крајевима. Ако би хтела наша хијерархија ово порицати, то би мо-

рала порицати читав хисторијски развитак наше цркве у овим крајевима, а морала би у првом реду порицати правоваљаност нашег народно-црквеног сабора.“

Ја сам тога убеђења, да је баш у духу источне цркве, позван световњачки елеменат, да учествује у *спољној* црквеној управи. То видимо у свима поместним источним црквама, видимо то и у великој цариградској цркви, где такођер световњачки елеменат учествује у делима црквеним. Зато ја држим, да се наша автономија даје у склад довести са установама источне цркве, па зато држим, да је баш у духу источне цркве посве погрешно становиште, што га је синод заузео у свом закључку од 10. (22.) октобра 1886. као одговор конгресу. Ја ћу признати да стилизација §. 19. тачка 10. ал' 2. саборског устројства није најсретнија, где се каже да се синод има „*преслушати*“. Синод је тело посебне природе и посве за себе. Међу сабором и синодом не може бити говора ни о „координацији“ ни о „субординацији“. Ал све ово још не даје права синоду да *негира* читав хисторијски развитак наше цркве у овим крајевима и да говори о народно-црквеном сабору управо *недостојним* тоном — тоном, којим наша хијерархија *никада* досада о сабору говорила није. Та енунцијација синода остаће у повесници оностраног епископског народа свагда жалосна појава наших оостраних одношаја.

Ја држим, да је саборско устројство у §. 18., последњој алинеји, доста добро означило оне ствари, које у делокруг сабора *не спадају*, већ у сферу црквену, те с којима се стварма световњаци немају бавити. Но када сабор у стварима мешовите природе, као што су у §. 19. тачки 10., алинеји 2. саборског устројства означене, хоће споразума са синодом, може ли то синод као увреду сматрати за то, што он себе као неко више духовно тело сматра? Не би ли баш била задаћа синода и без да је од сабора замољен, да у тим стварима

мешовите природе као у опште у стварима, које на спољну управу цркве спадају, изађе са конкретним предлозима на средњу? Или држи ли синод, да је са својим закључком од 10. (22.) октобра 1886. све казао?

Ја пак тврдим, да онака источна црква, као што је закључак синодски означаје, само у *теорији* постоји. Источна црква, која световњачки елемент од сваког упиња на управу црквену искључује, — *такове источне цркве нема нигде на свету*, ни у Турској, ни у Русији, ни у Грчкој, ни у Румунији.

Да је синод могао таким тоном говорити према сабору, као што је то чинио у свом закључку од 10. (22.) октобра 1886., да је тиме могао и смео себе ставити у протусловље са *читаваом повесницом српске цркве у овим крајевима*, то је жалосна појава политичних околности у нашој цркви. Те политичне околности могу само разјаснити ону најжалоснију појаву у нашој цркви, именовање црквене поглавице.

Право слободног избора црквене поглавице, остало је српском народу у овим крајевима нетакнуто кроз више од два столећа. Кроз то дуго време, ни једна влада није се дотакнула тога права. Данашња државна власт пак, сматрала је као неки политичан резон, да и то право покоси.

Но ако је ово жалосна појава од стране државне власти, још је жалоснија појава, што се у Срба налази људи, (срећом врло мален број) који таково именовање могу правдати; жалосна је појава, да је синод баш са гледишта *источне цркве* могао муком прећи преко тога именовања. Хоће ли да се правда то именовање тиме, што су таква именовања бивала у источној цркви, у „новом Риму“, у Цариграду, за време византиских царева, и што бивају и данас у неким источним државама? На сваки начин, само што су бивала тамо где је и владар припадник исте цркве. Или хоће ли да се правда то

именоваће са именованима у Далмацији, Буковини, па у најновије доба у Босни? Збиља? Држи ли синод да су та именовања сасвим у духу источне цркве?

Али и кад би у католичкој држави спадало у мајестетично право, именовати поглавицу источној цркви (држи ли збиља то синод? — е онда не сме бирати ни владике) — то су нам наше привилегије и потоњи угарски закони дали *защиту* против тога права. Је ли то право извршиво само у случају једногласности конгреса? Смешно је о том и говорити, јер би у том случају право избора сасвим илузорно било. Или се даје именовање правдати тиме, што нема још потврђеног статута о начину бирања митрополита-патријарха? Ако је то разлог, онда би свако материјално право било зависно од закона о процедури. Угарска до најновијег доба, није имала закона о цивилној процедури (као што га нема ни данас за криминалну процедуру) ал' зато је право својине остало увек право својине — и без закона о процедури. Процедура је била по пракси — и српски народ бирао је митрополита-патријарха по пракси, ал' зато право сабора није нико у сумњу доводно.

Не, именовање патријарха, то је жалосна појава наших политичних околности. Државна власт хоће да има непосредну ингеренцију у нашој црквеној управи преко особе, која је од ње апсолутно зависна.

Ја ћу лако појмити, да државној власти не може бити равнодушно, ко да буде изабран за српског патријарха, јер је то место у сваком обзиру важно. Српски сабор, ма имао несумњиво право избора, не би могао бирати ма ког владикау за патријарха. Зато бих ја свагда био за могући споразум са владом пре избора патријарха.*) Ал' ја ћу признати да је са *садашњом* угар-

*) Кад се ломила ствар именовања, звао ме је пок. кр. комесар Чех, па ми је рекао: Порадите Вашим утиливом да се изабере Анђелић и *спасите* тиме бар формално важе право избора, а ја Вас уверавам да ће Анђелић

ском владом тај споразум немогућ, јер садањој влади није до тога стало да српски патријарх има поверење или бар да стече поверење народа, већ јој је до тога стало, да ју српски патријарх безусловно слуша.

Именовање наше црквене поглавице, то је жалосна појава наших политичних околности и те околности деструктивно упливишу на нашу хијерархију.

Да је наша хијерархија друга, да она има оне самосталности и оне одлучности што ју је некад имала, наша аутономија, наша црквена управа могла би имати неки други облик. Могло би се ићи до крајње границе, да се нашој хијерархији, нашем свештенству у духу наше цркве повољнији положај даде. Ја сам на конгресу од г. 1879., где сам неку реч водио, био поборником помирљиве струје. Држао сам за важно да сабор споразуман буде са епископатом и да се свештенству, особито у сеоским општинама, стари ауторитет поврати.

Наде, које сам тада имао сасвим су нестале. Угарска је влада у помирљиву струју конгреса од г. 1879. некако песницом ударила.

Данас народ не може имати поверења у своју хијерархију, јер се она подвлачи под плашт државне власти, а док је таква хијерархија, народ се мора чврсто држати своје аутономије, ма какве мане она имала, јер је наша аутономија за сада бедем и наше цркве и наше народности. Кад хијерархија неће да брани наше народно-црквене установе против навале државне власти, морамо их сами бранити.

И у том обзиру има једна светла тачка у данашњој тмини. При свом нашем ужасном растројству, народ

вашу аутономију респектирати, јер он сваку закониту установу респектира Ја сам одговорио: То није могуће. Онај који хоће да буде биран за српског патријарха, тај мора имати поверења не само горе, него и доле у народу. Да је Анђелић за времена гледао да се приближи народу, да задобије његово поверење, да је тражио додир са онима који имају поверење народа, друго би било, ал' је он сваки такви додир избегавао. Сад је доцкан!

српски на свом конгресу био је сагласан, те је стао на браник својих права. Нити влади, нити хијерархији није пошло за руком, да саставе такав конгрес, који би повреду наше аутономије ћутећи примио. И без особитог водства, конгрес је знао, шта му је ваљало чинити. Адреса конгреса од г. 1885. свагда ће значајна остати. Па и рад одбора петнаесторице, проникнут је најбољом вољом за поправку мана наше аутономије. А конгрес од г. 1886. није могао радити друкчије него што је радио, и његов разлазак је посве оправдан.

Чврсто држање конгреса од г. 1885. и г. 1886. показује светлу тачку у тмини, која нас данас окружује. Та светла тачка, то је уједно нада, да ће народ српски, ма како растројен био, у критичним тренутцима свагда се знати сабрати.

V.

НОВА ОМЛАДИНА. ЊЕНЕ ЗАСЛУГЕ, ЊЕНЕ МАНЕ.

Развитак човечанства и напредак културе европске, има један природан закон, а тај је, да млађи нараштај новим мислима, новим идејама потискује народе напред. То је такав природан закон, да га је српски народ у лепу, философску изреку свео: На млађима свет остаје. Млађано доба, то је доба највећег душевног рецептивитета за све лепо, племенито и узвишено. Млађано доба, нема оне горчине што га искуство живота у приватним и политичним приликама даје. Млађано доба, нема оних силних разочарања, оних дезилузија, што га прате у животу и што су тим веће, што је природа појединог човека племенитија и идеалнија. Ал' баш због тога, што млађано доба нема горког искуства, нема још разочарања, већ што све ствари, са неког идеалног гледишта узима — кадра је омладина више се одушевљавати за идеје, те у одушевљењу и жртвовати се за своје идеје.

Нове идеје највећма се шире међу омладином, јер као што рекох, у млађаном добу је највећи душевни рецептивитет. Па и узвишена идеја народности у Европи, нашла је своје најватреније поборнике у омладини, која се знала за ту идеју одушевљавати, борити се, страдати и жртвовати се. У два велика народа: у немачког и талијанског, омладина, „Jung-Deutschland“ и „Giovine Italia“ створила је покрет за идеју народности, који је

покрет после много и много година родно плодом уједињења Немачке и Италије.

Српска омладина у оквиру државног живота наше отаџбине наравно да се не да сравнити са немачком и талијанском омладином, нити је икада наша омладина такву тенденцију могла имати као немачка и талијанска омладина. Српска омладина постала је у скромним околностима. Ђачка српска друштва у Пожуну и Пешти у очи бурне г. 1848., нису имала толико политичког, колико књижевног значаја. Ал' и тадашња омладина у својим списима одушевљавала се за Српство и за Словенство. У г. 1848. постала је та ђачка омладина поборником српске народности. Тадањи „ђаци“, који су дошли из Пожуна и Пеште у своје српске крајеве, били су прави апостоли за српску ствар, а неки су своје апостолство животом платили. Још се није нашло перо да као прилог повеснице оних бурних дана опише деловање и жртве тадање ђачке омладине, а за повест тадањег српског покрета било би то од доста великог значаја.

После октобарске дипломе, па све до најновијег доба, омладина је играла важну улогу, и омладинске скушштине заузимаће доста знаменито место у повесници наше политичне борбе у овим крајевима.

Но тадања омладина имала је једну главну идеју, за коју се борила, а та је идеја била, идеја српске народности. За ту идеју улагала је она сву своју снагу: које у књижевном раду, које у друштвеним одношајима, будећи свуда свест српску. У то доба цветале су омладинске књиге, омладински календари, омладинске забаве: села, предавања и т. д. При том је та омладина била *дисциплинирана*, купила се око народног органа „Заставе“, признавала је ауторитете, подвргавала се водству.

У најновије доба промењен је карактер омладине, или бар једног дела омладине.

Ја себи ту промену лако разјашњујем.

Као што је омладина ватрено пригрлила идеју народности, која је постала струјом у Европи, тако се ње морала дотакнути и велика струја за преображајем друштвеним, која се струја манифестира у западу Европе у борби рада са капиталом. Социјалистичне идеје и системе имају нешто идеалног у себи, не у том смислу, да се социјализам бори за нека идеална добра, напротив он се бори за сушти материјализам, ал' је идеалан у томе, што хоће човечанство да ослободи од окова, у које су га друштвени одношаји ставили — они друштвени одношаји, који су се из средњег века развили и којима је заштита староримско право, што је у све законике европске прешло.

Борба за преображајем друштвеним није нова, она је постојала вековима. Згоднo изражава етичну суштину социјализма, једна исторична француска девиза. Кад су се при крају десетог столећа сељаци у Нормандији подигли против спахија, имали су девизу, која је у старом француском језику овако гласила: *Nous sommes comme eux* (ми смо *људи* као и они). Сва борба за друштвеним преображајем кулминира у том, да се за сваког човека створе услови, да може живити као човек, и да се не мора без своје кривице мучити читавог века као скот. Зацело да тежиња за побољшањем друштвеног стања људи има нешто етичног. Нижи сталежи са пиховим радом не могу издржати борбу са капиталом. Мали капитал не може да издржи борбу са великим капиталом. Социјално питање постало је горуће питање на западу Европе и створило је велику литературу*) о социјализму

*) Ја сам још као јуриста имао прилике са гласовитим професором Лоренцом Штајном, мојим учитељем и познијим пријатељем — претресати социјалистичне теорије. Познато је, да је Лоренц Штајн још пре четрдесет година написао знамениту књигу: „*Der Socialismus und Communismus des heutigen Frankreichs*“, као што је познато, да је он најзначајнији критичар социјалистичних теорија.

и комунизму. На сваки начин да је лакше систем пре-ображаја друштвеног у *теорији* развити, него га у пракси извести. Сви досадањи практични покушаји (као они у г. 1848. са радионицима: *ateliers nationaux* у Паризу, а пре тога са Сен-Симонистичном фамилијом, и системом Енглеза Owen а у Индлани) остали су безуспешни, шта више показали су грозне апсурдитете. Данас се социјалистично питање на западу Европе ограничава на *радничко питање* и са тим питањем баве се мање више све државе, па и Бисмарк је — у колко хоће радничком сталежу да помогне — социјалиста. Но овакав практичан социјализам је далеко од онога социјализма, који хоће све друштвене одношаје *гумбе* да окрене. Данас може се многим друштвеним одношајима нижих сталежа да помогне, ако се државне финансије уреде и порез смањи, ако се мали капитали *удруже*, ако држава подпомаже стварање *јефтиних кредита*, ако даје прилике заслужи раденика, ако регулира праведан рад у фабрикама и т. д.

Лако је појмљиво, да су се социјалистичне теорије са запада морале дотакнути и неког дела српске омладине. Та са социјализмом хоће да се помогне свима народима, дакле и српском народу. Наравно да у том лежи *ужасна заблуда*, јер нити у Србији нити игде у Срба има онога одношаја међу капиталом и радом, као што га има на западу Европе. Код нас у опште нема радничког питања — бар не у оном смислу као на западу Европе. При свем том струја социјалистична дотакнула се и неког дела српске омладине и то на штету читавог политичког положаја српског народа како у Србији, тако и у нашим крајевима. Међу том омладином — а ја бих ју назвао новом омладином — основана је читава школа, којој је оснивач био пок. Светозар Марковић.*) Из те школе зачуло се први пут у Србији: „Моја њива неће бити већа, ма ми и Босну заузели,“ и у нашој бирачкој

*) Човек пун духа, који је много читао и много писао.

конференцији у г. 1881. зачуло ее речи: „Дајте питање *хлеба* на среду, народу треба хлеба!“ Та школа уме да пише и да говори језиком који народу годи. Уме да опише невоље и патње српског сељака, уме да опише, како се мучи српски занатлија, како пропада сеоски трговац, како многи из невоље постане злочинац — све то уме лепо да опише, ал' што је *грозно, незна лека* тим друштвеним невољама, ако неће бити универзално средство социјалиста: деоба имања. Јест, нижим сталежима треба и ваља помоћи, ал' не деобом имања, већ добрим државним газдинством, удружењем, јефтиним кредитом и т. д.

Према струји у тој новој омладини, дало се мислити, ако та струја и даљег маха отме, да ће борбу за нашу народност сасвим напустити, и да ће јој главна борба бити за „леб“ т. ј. да ће распростирати социјалистичне идеје, које напослетку никакве практичне вредности неће имати, већ ће само сметати нашој политичној борби у овим крајевима.

Но ово се није догодило. Онај део омладине, који се сакупио био око вршачког „Српства“, учествовао је најживље у нашој политичној борби. Истина, да је у том листу било и социјалистичних идеја, ал' у главном, борио се тај лист и за идеју народности српске.

У том дође и злосретни кикиндеки програм. Поборници тога програма дохватили се „Заставе“, те у том највећма распрострањеном српском органу, борише се за свој програм. Српска слободоумна народна странка остала је без органа. А и иначе напустило је неко расстројство у тој странци. У први мах није се знало којим правцем да се пође: или да се борба настави или да се народ повуче у пасивитет. Но у једној ствари ипак се на скоро дошло до сагласности, наиме у томе: да се кикиндеки програм примити не може. Пошто у оно доба, српска народна слободоумна странка није

пмала свога органа, то се писало у „Српско Коло“ и ја сам сам у „Колу“ моје становиште означио, праштајући се од мојих бирача уздизног изборног среза.

Но док је у Новом Саду закључак донесен, да се не иде у Кикинду, дотле је та нова омладина из Вршца похитала у Кикинду. Отишла је тако рећи на бојно поље, те је против огромне већине приврженика будапештанских закључака, борила се свом снагом млађаног жара и дубоког убеђења против програма, који се тамо стварао. Па иза Кикинде, радила је та омладина неуморно, дању, ноћу: путујући по разним крајевима српским, пишући чланке, брошуре и т. д., једном речи, развијала је највећу енергију. Истина да у обарању кикиндског програма имају велику заслугу и они, који су тада у новосадском „Колу“ чланке и то врло значајне чланке писали. Али главна заслуга припада ипак тој новој омладини, која се тада око „Српства“ у Вршцу била искупила. Заслуга је у том, што је та омладина, ма да су сви знаци говорили за то, да је народ малаксао — знала да *погоди инстинкт народа* и да том инстинкту даде правац, којим му ваља поћи, наиме, да се огради против такве политике, која наравном нагону српског народа *не одговара*.

Кад су неки чланови те омладине у оно доба у Нови Сад дошли, били су дочекани оберучке од оних људи, који су за последњих петнајест година живо учествовали у политичној борби српског народа и који су ону омладину сачињавали, која се у своје доба око „Заставе“ и Милетића сакупила била и с њим заједнички радила. Испрва беше најбољи споразум са омладином, која је из Вршца дошла. Један члан те омладине прими и уредништво „Кола“ и у „Колу“ се донекле заједнички радило. Но исти уредник „Кола“, без икаквог претходног споразума, тако рећи, преко ноћ, прими уредништво „Заставе“. Испрва могло се радовати тој

појави, јер се држало, да је „Застава“ опет задобивена старој народно-слободоумној странци. Но наскоро се показало, да нова омладина, која је још у г. 1881. на биначкој конференцији у тако великој мери негодовање Милетићево изазвала — да та омладина има друге тенденције или бар да се битно разликује од оне омладине, која је под Милетићем и његовом „Заставом“ политичву борбу водила.

Ја нећу да кажем оно, што се тој новој омладини с неке стране пребацује, да јој је народно-политична борба само *сретство*, да у народу корена ухвати, а да јој је главна цел, борба за социјализам. Ја бар не видим, да од кад је „Застава“ у рукама те омладине, да употребљује свој лист на ширење социјалистичних идеја. Ал' на сваки начин, да у „Застави“ по где-где провирује социјалистична тенденција. И ово је наравно. Они људи, којима је социјализам неко апостолство, они, који држе да треба да се друштво по социјалистичним идејама преобрази и да се само тим преображајем може човечанству користити — ти људи не могу се лако тих идеја одрећи. Ја се не чудим, да код те нове омладине само провирује социјализам, већ се чудим, да та нова омладина у опште поред социјалистичних идеја, има смисла за народно-политичну борбу, јер у очима правих социјалиста, борба за народност је права *бесмислица*. Социјалисте ма какве народности да су, они се братиме. Французи и Немци, ма да се као народи мрзе, ипак француски и немачки радник заједнички се боре, да се друштвени одношаји промену. Социјализам не познаје границе ни у држави ни у народности.

Но ја нећу да испитујем, у колико је та нова омладина сасвим социјалистична или полусоцијалистична, ал' хоћу само да означим њене мане, које она заиста има и које шкодљиво упливишу на наше одношаје.

У првом реду, нова омладина не познаје везе дис-

циплине политичне, она не признаје ауторитете, она поткопава, и хотимице или нехотице поуздање, народа у своју интелигенцију, она ласка народу и силази се у оне слојеве народа, који бројну већину сачињавају, и говори језиком те већине — једном речи, она поступа са оним истим сретствима, с којима на западу Европе поступа социјална демократија.

Омладина која се под Милетићем и његовом „Заставом“ борила, она је била другог соја и кова. У првом реду она је била скроз и скроз *дисциплинирана*. Она је уважавала своје прваке, покоравала се онима, који су стекли и заслуге и искуства у политичној борби; она је признавала ауторитете, она је потхрањавала веру и оданост к својој интелигенцији.

Нова омладина то не чини. Ја ћу признати да је иза кикиндског програма било повода неповерењу према интелигенцији. Ал' не могу никад одобрити ону хајку, која се подигла против „нотабилитетства“. И велики духови могу доћи у заблуду, ал заблуду треба као заблуду осудити. Зато што је један или други од интелигенције погрешно, не треба подићи хајку на интелигенцију *као такову*. А шта је провиривало после кикиндског програма у хајци против нотабилитета? Провиривало је то, да не треба слушати оне, који хоће да су што „више“ него „народ“. Ал' ја питам, има ли гдегод на свету, ма у ком народу, да се не нађу поједини, који се својом науком, својим даром, својим заслугама, својим искуством не узвисују над великом масом народа? И нису ли управо ти људи и позвани да воде народ? Могао се творцима кикиндског програма њихов рад пребацити, могло се против тога рада и с огорчењем борити, ал разлог обарању није могао бити то, да ти људи спадају у нотабилитете српске.

У опште, ваљало би бити једном на чисто са оним, што се *народ* зове, — која се реч толико пута употребљује

и злоупотребљује. *Народ није исто, што и светина.* У народ спада: интелигенција, посед, трговац, занатлија, ратар, раденик — све то спада у народ. Ал' у светину спада онај део народа, који истина може већину да сачињава, али који још не преставља све сталеже и слојеве народа. Народ управља своје деловање по политичном резону, светина по тренутном нагону. Према том тренутном нагону, Волтер је добро означио светину кад је казао: *le peuple est toujours peuple* (светина остаје увек светина*).

Новој омладини заста се може пребацити, да ласка светини, да говори онај језик, који се многим допада, да побија веру у интелигенцију и да обара ауторитете.

Ово се баш показало у том, што се нова омладина оделила од оне омладине, која је за последњих петнаест година под Милетићем и под његовом „Заставом“ водила политичну борбу. Ја нећу да говорим о оној „старој гарди“, у коју сам и ја спадао и која је радила још у „Српском Дневнику“ и која је суделовала *при стварању* „Заставе“. Ал' хоћу да говорим о оној омладини, која је још као ђачка омладина обилато са Милетићем радила, која је за ових последњих петнаест година живо учествовала у политичној борби и у борби на нашем народно-црквеном пољу — ту омладину, те људе није смела нова омладина обарати, није смела игнорovati, ако јој је црквена борба за бољитак нашег народа. У нашим стварима игнорovati једног дра Вучетића, који има неоспорне заслуге за наш народно-црквени живот, који је готово своје здравље жртвовао у напору за наше народне ствари — таквог човека игнорovati, о њему не водити рачуна, шта више према таком човеку заузимати

*) Французи, ако ће о укупном народу говорити зову га nation, премда се и реч: *peuple* за народ употребљује, но Волтер је у горњој реченици: *peuple*, као светину употребно у смислу оном, што је латинско: *plebs* према *populus*.

непријатељски расположеј — то је грех према нашој светој народној ствари.

Ја ћу тој новој омладини признати све, што јој се признати сме, што јој се признати мора. Камо среће, да се није бацила на социјалистично поље, камо среће, да се иста даје *дисциплинирати* у корист наше српске ствари — ствар би другчије стајала.

Ја ћу признати тој новој омладини: великог дара, велике воље, одважности, пожртвовања, које не преза од непогода и опасности, признаћу јој доникле и оног журналистичког дара, који уме дати новинама извештај колорит — све ћу јој ја то признати. Ал' ја у тој новој омладини не видим знања, не видим знанственог изобраежања, па ни знанствености у оној струци, коју знанствене социјалисте морају знати, а то је: знање државних наука, особито *) државне економије. Још мање видим у тој новој омладини политичног знања и искуства. Не видим у тој новој омладини услове језгровите публицистичне радње. Ко хоће да је публициста, тај мора имати јуристанског знања и познавати државне науке. Напоследку не видим у тој новој омладини познавање наше *најновије прошлости* како у нашој политичној борби тако и у борби на нашем народно-просветном пољу.

И за то што све то не видим у тој новој омладини, држим да не може бити позвана да води народ српски, да управља политиком нашег народа.

Нема сумње, да одушевљени новинарски чланци, којима та омладина харангира народ, неће никад пофалити свога утиска на масу народа. Али харангирање народа треба употребљавати, само у извесним, важним

*) Ја не видим, да је та нова омладина студирала новије апостоле социјализма: Маркса, Ласала и т. д. Ја не верујем, да је та нова омладина студирала књигу Ласалову: *System der erworbenen Rechte*. јер је та студија доста тешка.

приликама, о харангирању треба учинити употребу: quantum satis. Иначе је харангирање народа само демагошко сретство.

Према начину писања те нове омладине, који је начин социјално-демократски, тешко је конкурисати, особито у малом и демократском народу као што је српски. *И у том лежи нека извесна опасност, ако свеснији слојеви српског народа не би умели реагирати.*

Нова омладина, колко јој се мора признати да има заслуга у обарању кикиндског програма, колко јој се мора признати, да уме подржавати будну свест народа српског, толико јој се мора у грех уписати, што је проузроковала расуло у нашем народу, што се оделила од оне интелигенције, која је била представник српске народне слободоумне странке, оне странке, која је војевала са Милетићем и његовом „Заставом“.

VI.

НАШЕ РАСТРОЈСТВО. ШТА БИ НАМ ВАЉАЛО ЧИНТИТИ ДА СЕ САБЕРЕМО.

Тешко је описати наше данашње жалосне прилике. Да је когод све зло што се даје замислити у наш народ као отров разлио, тешко да би могао жалосније прилике створити. Наше растројство даје се само сравнити са оним приликама у жалосној повесници Италије, кад су у средњем веку у талијанским варошима поједине странке, поједине породице с оружијем у руци по улицама једно друго нападали. Ми готово да нисмо далеко од тога стања. Да живимо у приликама средњег века, тешко да према расположеају духова, у Сомбору, у Панчеву, неби једно на друго пуцали. Ал' не само у Сомбору и Панчеву, погледајмо и на друге наше вароши, свуда наилазимо на растројство.

Чему се имају те жалосне појаве приписати? Јесмо ли сами нашем растројству криви, или има томе још и других узрока?

Ја бих рекао да су страном томе криве и жалосне прилике у нашој држави. Државна власт која не бира сретства да одржи владајућу странку на крмилу — од неизмерног је деморалишућег уплива на народ. То су давно и све мађарске опозиционе странке изрекле. Данае је постало у Угарској извршивање политичних права, дело себичне спекулације. Свако гледа да се умилу влади, па отуда да своје користи црпе. Ово је од најжалоснијег, највећма деморалишућег уплива на немађарске на-

родности, јер ове су највише потиштене, на појединци да би сумњу од себе уклонили и своје себичне цели постигли, иду много пута још даље него што влада то од њих и захтева. Према томе стању ствари у Угарској, ми Срби смо сретно дотерали до тога, да смо у један ред дошли са Словацима: да нећемо моћи изабрати ни једног Србина наше странке на угарски сабор. На сваки начин да смо и ми у том много криви. Каже се, да су у обзиру неуспеха при изборима криве изборне листине, које су самовласно састављене, те је брисано и уметано како је то власт хтела. Ал' питам ја, кад би у шајкашком, у уздинском, у турско-бечејском, у т. кањинском, у белоцркванском изборном срезу *сви Срби* гласали на кандидата наше српске странке, би ли могла влада у тим срезовима, где је огромна већина српска, свога кандидата протурити?*)

Но наше растројство не постоји само у обзиру избора за угарски сабор; оно постоји на све стране: у жупанијама, у варошкој општини, у црквеној општини — свуда смо растројени. Нема ли у тој жалосној појави један главни узрок?

Ја бих рекао, да главни узрок нашем растројству лежи у том, што немамо никакве *организације*, што немамо *дисциплине* у нашој политичној борби.

Некад је постојала та организација, постојала је дисциплина у нашој странци. Данас тога нема. Свако ради на своју руку и један другог не слуша. Нема више ауторитета, него се напротив сваки ауторитет обара. Тога покора, што је данас у Сомбору и у Панчеву, тога није могло бити, док је наша странка била организована. Први који би се усудио раздор сејати,

*) Неки Французи и Енглези, који су долазили у наше крајеве, да се обавесте о односајима народности у Угарској, нису никад могли појмити, да народности, које су у већини у Угарској, — не могу у парламенат да бирају своје кандидате — донекле запета и непојмљива ствар.

тај би био проскрибиран. „Застава“ би у оно доба за-
грмила: бришемо га из наше странке — а то би до-
вољно било. Можда је у оно доба многом и неправо
учињено, ал' је раздор у клици био угушен.

Но ако су последице нашег растројства жалосне
у Угарској, још су жалосније у Троједници. Некад док
је наша странка била организована, у Срему није могао
нико други бити изабран, него кога је наша странка
хтела. Читаву велику борбу против бана Рауха, водила
је наша странка. А уплив организоване српске странке
на ствари у Троједници био би од велике важности осо-
бито од кад је Граница утеловљена. Ја држим за много
важнији положај Срба у Троједници, него у Угарској,
јер тамо је језгра и већина нашега народа. Државо-
правни положај Хрватске према Угарској и за Србе је
од велике важности, и ја држим, да је света дужност сва-
ког Србина тај државоправни положај заједно са Хрва-
тима према Угарској бранити. Али понашање српских по-
сланика у загребачком сабору — са изузетком јединог
дра Медаковића — такво је, да нема довољно речи, да
се најжешће осуди. Српски посланици на хрватском са-
бору подупиру ону политику, против које се ми Срби
овде у Угарској очајнички боримо и којој смо готово
подлегли. Па кад би се и могло допустити — чему би
био одлучно противан — да Срби смеју на уштрб хр-
ватског државног права неку опортунитетску политику
водити, шта су они са тим њиховим опортунитетом до
сад израдили? Јесу ли израдили што за конфесионалне
школе? Јесу ли што израдили за нашу аутономију?*)

Заиста, да је још наша стара организирана странка,
ни један од садањих српских посланика на хрватском са-
бору не би добио мандата.

*) Је ли можда у том какав резултат, што је др. Бурић постао под-
жупаном сремским? А није ли увреда за Србе, што велики жупан сремски
није Србин?

Срби посланици на хрватском сабору, могли би сјајан положај заузимати, могли би одлучивати у корист опозиције, могли би при доброј вољи с једне и с друге стране, тако нуждан споразум са Хрватима неговати, а да не морају попуштати од онога, што је правично да се Србима учини, — ал' о свему томе нема ни разговора при расположају, и при многим другим околностима српских посланика на хрватском сабору.

Што се тиче српских посланика на угарском сабору, то смо ми тамо готово *нулефицирани*. Српска реч се тамо давно чула није.*) Било је више пути прилика, а било је и врло лепих тема да се проговори са српског гледишта и са гледишта народносног. Требало је проговорити при расправи о задругама, при расправи о реформи горњег дома. Била је једна прилика за другом да се проговори о стварима на истоку — ал' се српска реч није чула.***) А ово би ипак било важно. Кад се после кикиндског програма, с неке стране мислило, да би ваљало да се повучемо у пасивитет, ја из више узрока нисам био тога мњења. Држао сам да је важно, макар имали и једног, два посланика на угарском сабору. Важно је то по мом мњењу за то, што би ваљало у свакој прилици *маркирати* положај, означити становиште српско, и у опште народносно у Угарској, па да се за то становиште зна и изван Угарске, — говорима, који се разнесу по страним новинама. Кад се у страном свету образује друго мњење о одношајима народности у Угарској, власници у Угарској морају онда да се мало обазру на народносно питање.

*) Сабовљевић је био проговорио, ал' му је ваљало са српске стране одговорити. Ја нисам био у положају, да о овој теми говорим на угарском сабору, о којој је говорио Сабовљевић; ал' нисам могао одолети, да у једном немачком листу не напишем чланак о народностима у Угарској, да бар стран свет не живи у обмани — коју Мађари радо сами себи чине — онаквим говорима, као што је био говор Сабовљевићев.

**) Из свег срца се радујем, што је Миша Димитријевић — састављач конгреске адресе — у последњем часу проговорио.

Да је наша странка организована, да је она што је некад била, све би друкчије било. Изборне листине и све припреме за изборе саборске сасвим би друкчије изгледале. Оскудицу сваке организације осетићемо скоро при изборима за идућу саборску седницу.

Али не само у обзиру избора, него на сваком кораку осећамо оскудицу организације.

Да ваља да се организирамо — о том је већ давно и писано и говорено са много страна. Но како да се организирамо? Може ли та организација каква успеха имати, ако ћемо се само теоретично и по каквој шаблони организовати? Ја држим да се ми не можемо организовати или управо реорганизовати — *ако не створимо један централни орган наше странке*. Ја сам био при постанку и при стварању наше странке. Та се странка није организовала теоретично, нити по каквој шаблони, већ са нашим *органо*, стварала се и наша странка. Иза октобарске дипломе био је наш орган „Српски Дневник“. У њега је писао Суботић, Милетић, писао сам и ја. Како је „Српски Дневник“ морао престати и како је иза тога на скоро Милетић постао послаником на угарском сабору, нећу казати, али је „Застава“. У оно доба сваки је осећао дужност, да потпомогне тај нови орган*). Са „Заставом“ управо организовала се и наша странка, и та странка одржала је своју организацију за више од 15 година. Шта је после са „Заставом“ било, то сваки зна. Данас ми правог органа наше странке немамо, јер смо поцепани: једни нагињући новој омладини, други стварајући орган за оне, који су били суделачи старе „Заставе“ и који се са новом омладином из много узрока не могу слагати. На сваки начин да ови последњи представљају већу снагу интелегенције, а представљају у неком обзиру и *континуитет* наше странке, као што

*) Ја сам тада прве године „Заставе“ писао за њу многе чланке и подлистке.

се то већ показало и у том, што је већина посланика на народно-црквеном сабору уз ову интелигенцију. Но је ли „Браник“ оно, што је некад била „Застава“? Ја држим да није, и то за то, што поред многих изврских снага, које од времена на време у „Браник“ ишћу, нема једноликости и хармоније у правцу. А те једноликости и хармоније нема због тога, што од свију политичних личности око „Браника“ ни једна се не бави *искључиво* са листом.

Да прави орган нашој странци фали, то мислим, да сви осећамо. Такав орган створити, то је прека потреба. Кад би се пак такав орган створио, то држим, да би се и неке млађе снаге, које су око садање „Заставе“ том органу придружиле. „Браник“ пак могао би се сасвим преобразити у тај орган. Хоће ли нова омладина са своје стране посебан орган да подржава, то би јој од воље било, као што је и од пређе своје „Српство“ имала.

Кад би било могуће створити такав централни орган наше странке, као што га ја замисљам — *то би се ја драговољно ставио на чело тога органа, напустио бих моју адвокацију и посветио бих се искључиво томе органу*. Ако би се могао створити такав орган, то држим, да би се могла и наша странка реорганизовати, а држим, да не би требало ни две године, да се у нашим народним стварима *дисциплина* успостави.

Но да се створи такав орган, нуждан је *известан акциони капитал* и то повећи акциони капитал. И у том као да би читава ствар запела. Истина економно стање нашег народа рђаво је до зла Бога. Ал' у нас има ипак још имућних, богатих људи. Само би требало да има воље и неког пожртвовања. Кад су наше Српкиње за српске рањенике могле да скупе неки 70.000 фор. као *поклон*, зашто да се не би могао скупити сличан акциони капитал за подужеће, које би, ако би

га народ подуширао — за коју годину и камату могло носити.*)

Може ли се такав акциони капитал створити — ја то неznam. Ја држим, да би се по имању нашег народа могао створити, само неznam, да ли по расположеају.

Но ја сам ту мисло бацио. Ствар је појединих родољуба, да о том предмету размисљају, и ако држе ствар за могућу, да покушај учине.

Ја с моје стране држим, да је стварање такога органа једино сретство, да до организоване странке дођемо, да се из данашњег растројства искобељамо, да се саберемо, па да пређашњи политични положај заузмемо. Па кад једном чврст положај заузмемо, онда може бити говора и о политичном програму, иначе ће такви програми само пусте речи, теоретична разлагања бити.

Нисмо ли у стању такав орган створити, ствари ће ићи својим досадашњим током. И онда се бар мени не ће моћи пребацити да сам „напустио народ“.

„Народ напустио“ — ја ту фразу са више страна давно и давно слушам као неко пребацивање, ал' ја питам: шта се захтева од мене под данашњим околностима? Хоће ли народ да га заступам? Но питам ја, може ли мени српски народ дати мандат да га опет заступам на угарском сабору? Ја о том врло сумњам. Шта се хоће да ја радим? Да напишем ваљда по који чланак, било у „Застави“ било у „Бранику“, а да листом управљају људи, за које ја одговорност пред народом никако не могу примити? Могу ли ја, према својој прошлости, ставити себе у потчињени положај да други дају правац политичан, а да ја тај правац морам акцептирати, ма се увек не слагао с њиме? Пребацује ми се што не идем на сабор карловачки. Но могу ли ја ићи на карловачки сабор, кад ми народ није кадар дати пове-

*) Ја познајем једнога врло честитог Србина, милионара српског, који би сам по себи могао таково подухеће створити, ал' има ли у њега расположеаја за то?

рење за пештански сабор? Могу ли ја бити на карловачком сабору, кад нисам на пештанском сабору, где бих могао оно наставити, што се на карловачком сабору не да наставити, као што сам у г. 1879. на угарском сабору наставио оно, што се у обзиру пензионовања патријарха Ивачковића и именована администратора — на карловачком сабору није дало наставити.

Моја прошлост показује, да сам ја научен у пуној мери радити, а кад то не могу, ја се волим сасвим повући, него у пола радити.

Не може ли народ да створи орган наше странке, како га ја замишљам, који би орган једина прилика била за мене, да могу радњу политичну развити, не може ли народ да то учини — то ја не видим другог начина, да бих могао моју политичну радњу наставити и онда ми не ће нико моћи замерити, што се повлачим. Ја сам по себи, — то признати морам, — нисам кадар такав орган створити, већ држим, да га је једино кадар народ створити. На народу је дакле, да ми да прилике, да могу опет радњу наставити.

Но држи ли народ да му је садање заступство његових интереса довољно, држи ли да му је довољна рана што му данашња „Застава“ пружа, држи ли да је „Браник“ довољно утврђен, да може извршити реорганизацију читаве наше странке — ја немам ништа против тога. Зато српски народ не ће још пропасти, ако моја личност и не учествује даље у политичним приликама. За себе, ја могу рећи оно, што сам мојим бирачима уздишког среза пре три године рекао: ако је било славе, доста је, ако је било труда, доста је. Ја нисам постидан за своју прошлост, а имао бих права, да после двајест и више година политичног рада уживам угодности мирног породичног живота. Но жели ли народ моје услуге, ја му стојим на услузи, држи ли да су му моје услуге излишне — ја се радо повлачим.

ЗАВРШНА РЕЧ.

Ми живимо у добу врло озбиљном. Велика источна криза може у сваком тренутку да се изметне у огромни европски рат, кога повесница још видила није. Но баш због те опасности, због тога рата, кога се последице не дају догледати, велике државе настоје на том, да се мир одржи.*) Према данашњем стању источне кризе, ја држим, кад би Русија баш и заузела Бугарску да би и у том случају тешко до рата дошло. Ал' ствари на истоку, тако су променљиве, да нема тога политичара и дипломате, који би са извесношћу могао знати развитак источних ствари. Шта се било излегло из херцеговачког устанка! И сам Бисмарк, није никад могао ни замислити да ће се из оног „*Bischen Herzegovina*“ излећи велики руско-турски рат и да ће Руси доћи пред зидине Цариграда.

Но источне ствари према њиховом најновијем развитуку имају то обележје, да је успех Русије на балканском острву несумњив. Ни једна од велесила не може и не сме да се противи Русији. И баш због тога, што се Русији противити не смеју, подмећу, као да се тобож народи балканског полуострва Русији противе. Прави несмисао! Бугари и Срби биће непријатељи Русије! Регенти у Бугарској и напредњаци у Србији узели су државну власт у руке, па држе народ у запту. Ал'

*) У једном великом немачком листу, ја сам у низу чланака развио тему, да Аустро-Угарска не може водити рата са Русијом без потпоре Немачке, а Немачка да се неће хтети заратити са Русијом, јер би онда Француска стојала уз Русију, а могуће је и то, да би се Немачка споразумела са Русијом на рачун Аустро-Угарске.

први козак, који би крочио у Бугарску, начинио би крај и регентству у Бугарској и напредњацима у Србији.

За мене бар не може бити ниједан тренутак сумњиво, да Русија неће решити велико источно питање у корист Српства и Словенства. Што дуже траје источна криза, то је успех Русији сигурнији. Русија док за неколико десетина година уреди средњу Азију и дисциплинира тамошње народе, може да се мери са Европом, бар се неби имала бојати никакве коалиције. И данас има Русија најбољу и најогромнију кавалерију света, за неколико десетина година док организира кавалерију у средњој Азији, могла би, после прве добивене битке својом коњицом да прекрили Европу. Оно што је један Француз рекао о разлици освојења руског и енглеског, то за цело стоји. Енглези знају само покорити, Руси знају задобити азијатске народе. Наслон, кога је Русија у средњој Азији добила, то је важно и за њен положај у Европи. То је снага, која се данас не да још ни измерити.

Оку, које у будућност гледа, успех Русије у обзиру решења источног питања у корист Српства и Словенства не може бити сумњив. По томе и будућност српског народа с оне стране Саве и Дунава не може бити сумњива. Ја се руске апсорпције не бојим, јер познајем живавост српског народа. Питање: хоће ли Срби и други Словени примити руски језик као општи књижеван језик словенски, о том се даје много говорити. Но ја држим, да за Словене неби била никаква штета да приме руски језик бар у знанственој литератури. Према светским литературама Немаца, Француза и Енглеза, литературе у малих народа не могу имати светског значаја. У ужем кругу пак, у кругу свога народа, могу на сваки начин Срби и Словени свој језик неговати и развијати. За велика знанствена дела, мораће Словени, пре или после примити руски језик.

Но ако је положај Срба на балканском полуотоку сасвим јасан и њихова будућност доста осигурана, то положај нас Срба и Хрвата у овим крајевима сасвим је друге природе. Ми смо овде за многе друге политичне околности везани. Ми овде морамо рачунати са опстанком Аустрије, ове наше монархије, која још животне снаге има, и која није спала на судбу Турске.

На сваки начин да је критичан положај и те наше монархије, не само у обзиру одношаја њених народности у нутарњости, него у обзиру избора савезника у спољној политици. У том обзиру ја држим, да би Аустрија требала да се наслања на Русију. Русија истина има својих интереса на балканском полуотоку, ал' нема непосредног интереса да разори Аустрију, док Немачка има непосредног интереса, да оних 10 милиона Немаца аустријских к Немачкој придружи.

Немачка је већ сада велика држава, а може још већом постати. Према тој њеној величини и положају, кога у средњој Европи заузима — она ће показати тенденцију, да се према истоку шири и ту може доћи до оног великог судара са Русијом. Тај судар би онда могао одлучити о судби Угарске и Мађара.

Ми би ту нашу отаџбину Угарску могли сачувати од тога великог судара — кад би Мађари *скромилији* хтели бити и кад би хтели пружити руку народностима.

Шта је узрок вртоглавој висини, до које су Мађари дошли?

Особите околности: порази Аустрије у Италији и у Немачкој, околност, што меродавни кругови у Бечу, немају поверења ни према Немцима, ни према Словенима. То је довело Мађаре до положаја, да они судбом монархије равнају. Ал' данашња висина мађарског племена сасвим је вртоглава, она није основана на наравној снази мађарског племена, нити на наравним одношајима Угарске. Ја сам тога убеђења, да се вре-

меном Угарска мора или преустројити на својим наравним основима: да се народности, у оквиру јединства државног задовоље, или, ако мађарско племе те резигнације нема, већ хоће да се одржи на данашњој вртоглавој висини — да Угарска будућности нема и да ће у будућности у њој владати или Руси или Немци — Немци, с Аустријом или без Аустрије.

Кривица народности не би била, ако би до те катастрофе дошло. Народности у Угарској, као што су после октобарске дипломе помирљиву руку пружили Мађарима, тако ће је свагда пружити, ако мађарско племе хоће само да буде справедљиво. А жеље и тежње народности дају се испунити без повреде јединства државног, само се то јединство државно не сме разумети као јединство племенско, не сме се разумети да је Угарска својина једног племена, већ својина свију народности. Народности хоће јединство државно, ал' неће *regnum unius linguae*, као што то није хтео ни Св. Стеван, први краљ Угарске.

Што се нас Срба тиче, ми ћемо свагда испуњавати наше дужности према овој нашој отаџбини. Ми нашу политичну борбу нећемо напустити, док за нашу народност јемства не добијемо. А исто тако чуваћемо нашу цркву, да нам се државна власт у њу не меша, у њој не влада.

Ми Срби, ма како растројени били, увек ћемо се знати сабрати, да очувамо нашу народност и нашу цркву. Ја с моје стране не сумњам, да ће инстинкт, природан нагон српског народа у овим крајевима свагда знати погодити, шта му ваља чинити — без организације теже, са организацијом лакше.

Рекох!

